

Program for forprosjekt

Nasjonalt minnested etter 22. juli

Innhold

1.	Innledning	3
1.1.	Om dette dokumentet	3
1.2.	Grensesnitt mot andre prosjekter	6
2.	Oppdraget KORO har fått	7
2.1.	Oppdragsbrev fra Kommunal- og distriktsdepartementet	7
2.2.	Organisering, forankring og involvering	8
2.3.	Jury og jurystøtte	8
2.4.	Økonomiske forutsetninger	9
3.	Plan for forankring, medvirkning, kommunikasjon og formidling	10
3.1.	Forankring, medvirkning og interessenter	10
3.2.	Kunnskapsserie og andre formidlingstiltak	11
3.3.	Pressearbeid og andre kanaler	12
4.	Historisk kontekst	13
4.1.	Terrorangrepene 22. juli	13
4.2.	Historikk – nasjonale minnesteder	15
5.	Overordnet idé for minnesteedet: en kuratorfaglig refleksjon	18
5.1.	Meningsforflytning over tid	19
5.2.	Kunsten og 22. juli	20
5.3.	Kunnskapsserie	21
6.	Eksempler og referanseverk	23
6.1.	Eksempler på minnesteder	23
7.	Betydningen av stedet og sammenheng med omgivelser	32
7.1.	En integrert del av det gjenoppbygde regjeringskvartalet	32
7.2.	Sammenhengen med minne- og læringscenteret	33
7.3.	22. juli-landskapet og kunsten i regjeringskvartalet	34
7.4.	22. juli-stedene og andre minneuttrykk	36
8.	Kriterier, krav og muligheter for konkurransen	38
8.1.	Krav minnesteedet må oppfylle	38
8.2.	Andre viktige hensyn som vil vektlegges	39
8.3.	Fysiske forutsetninger	39
9.	Gjennomføring av trinnvis konkurranse	42
9.1.	Åpen utlysning og prekvalifisering	42
9.2.	Lukket konkurranse trinn 1 (inntil ti deltagere)	42
9.3.	Lukket konkurranse trinn 2 (inntil tre deltagere)	43
9.4.	Oversendelse av forprosjekt: Avslutning av oppdraget	43
9.5.	Milepæler	43
10.	Referanser og litteratur	45

1. Innledning

KORO har fått i oppdrag fra Kommunal- og distriktsdepartementet å utvikle et forprosjekt for permanent nasjonalt minneste i regjeringskvartalet etter terrorangrepene 22. juli 2011. Oppdraget skal gjennomføres som en konkurranse med åpen prekvalifisering og påfølgende lukket konkurranse i to trinn.

Det nasjonale minneste skal bli et betydningsfullt sted å samles, minnes og reflektere for oss som samfunn, for alle berørte, og for de som mistet sine nære. Minneste skal ligge på Johan Nygaardsvolds plass ved siden av den nye inngangspaviljongen til 22. juli-senteret. Sammen med minne- og læringscenteret vil minneste bli en del av det nye regjeringskvartalet.

Bombeangrepet i Oslo og massedrapene på Utøya 22. juli 2011 er de verste terrorhandlingene i Norge i fredstid. Åtte mennesker ble drept i regjeringskvartalet, og 69 mennesker ble drept på AUFs sommerleir på Utøya, de fleste av disse var ungdommer. Mange flere ble skadet og utsatt for akutt livsfare i regjeringskvartalet og på Utøya. Ødeleggelsene var enorme.

Angrepene var politisk motivert og utført av en høyreekstrem, norsk terrorist. De var rettet mot grunnleggende demokratiske institusjoner, mot Arbeiderpartiet spesielt og mot politisk engasjert ungdom på AUFs sommerleir. Grusomhetene i terroristens handlinger savner sidestykke i norsk historie.

Terrorangrepet 22. juli berørte oss som nasjon, og mange ble også direkte berørt som overlevende eller etterlatte etter angrepene. Et minneste etter 22. juli angår altså alle, men på ulik måte, og noen mer enn andre.

Det nasjonale minneste vil ha en åstedsdimensjon; være direkte koblet til terrorangrepet og håndtere en traumatisk historie. Minneste blir samtidig en integrert del av et gjenoppbygd regjeringskvartal der statsansatte hver dag forvalter demokratiske funksjoner. Når regjeringskvartalet nå gjenreises, forsvinner flere av sporene etter terrorangrepet. Noen av dem blir likevel værende, enten som konsekvenser av aktive valg for å bevare minnespor, eller som elementer som har fått endret betydning etter 22. juli. Forvaltningen av minnet vil inngå i en større helhet i dag og i framtiden.

I 2012 bestemte regjeringen at det skulle etableres offisielle minnester i Hole kommune og i regjeringskvartalet. Et midlertidig minneste ble åpnet i regjeringskvartalet i 2018. Minneste ved Utøyakaia i Hole kommune ble ferdigstilt våren 2022. Historikken med de nasjonale minneste har vist oss at disse ikke bare handler om et verk eller et sted, men også en prosess, der publikums reaksjon og relasjon til verket inngår.

Når dette oppdraget skal løses, vil KORO bygge på erfaringer med de nasjonale minneste, og hente kunnskap fra annet minnearbeid. KOROs arbeidsform vil baseres på forankring og medvirkning, og vi vil særlig legge vekt på åpenhet og kunnskapsdeling.

Konkurransen skal legge til rette for et mangfold av kunstneriske ideer: Kunstnere, arkitekter og formgivere har en særegen sensibilitet som er verdifull i arbeidet med minneforvaltning.

I arbeidet med minneste ønsker vi å ivareta en prosess og komme fram til et resultat som har legitimitet både hos dem som er direkte berørt, og hos resten av befolkningen. Vårt mål er å skape et minneste som vil oppleves som betydningsfullt og være et relevant bidrag til hvordan vi alle kan minnes og reflektere over 22. juli – nå og i framtiden.

1.1. Om dette dokumentet

Prosjektet er i oppstartsfasen, og i dette dokumentet settes rammene for hvordan KORO skal gjennomføre oppdraget vi har fått. Hensikten med programmet er at det skal:

- **peke ut en retning og være et styringsverktøy for valg som tas underveis i prosessen.** Rammene som er gitt fra Kommunal- og distriktsdepartementet, går fram av kap. 2.
- **fastsette overordnede rammer for forankring, medvirkning og kommunikasjon,** slik det er beskrevet i kap. 3.
- **være et kunnskapsgrunnlag for alle involverte** (konkurransedeltagere, jurymedlemmer, KORO, fagpersoner, oppdragsgiver, referansegrupper og alle interesserte). I kap. 4 settes oppdraget i en historisk sammenheng. I kap. 5 ser vi nærmere på den kunstfaglige konteksten som monumenter og minnesteder inngår i. I kap. 6. viser vi til relevante eksempler på meningsfulle minnesteder, og i kap. 7 beskrives den fysiske konteksten. Til sammen danner disse kapitlene et bakteppe for oppdraget.
- **fastsette premisser, rammer og forutsetninger for konkurransen som skal gjennomføres,** slik det er beskrevet i kap. 8 og 9.
- **Være et dokument som er gjenstand for involvering.** Dokumentet har vært på høring, og er justert etter innspill.

På samme måte som at det nasjonale minnstedet berører mange, har dette dokumentet mange aktuelle mottagere og lesere. Dokumentet retter seg både mot dem som er direkte berørt av terrorangrepene, mot allmennheten og mot ulike fagfelt som blir viktige underveis. KORO har derfor sendt dokumentet på høring og bedt om tilbakemeldinger på den planlagte prosessen for å løse oppdraget.

Høringsperioden var fra 26. juni til 1. september 2023. Innspill og KORO's vurdering av disse er samlet i et eget dokument. Innspillene har ført til mindre justeringer og konkretiseringer, men ingen større endringer. Kap 2.3 er oppdatert med informasjon om jursammensetning, og enkelte illustrasjoner er byttet ut med oppdaterte versjoner etter høring.

Har du spørsmål?

Spørsmål om dette dokumentet eller prosjektet kan rettes til prosjektleder Mari Magnus: telefon 41 46 28 49, e-post: mm@koro.no

Se også gjerne KORO's prosjektside; denne vil oppdateres underveis i prosjektet:

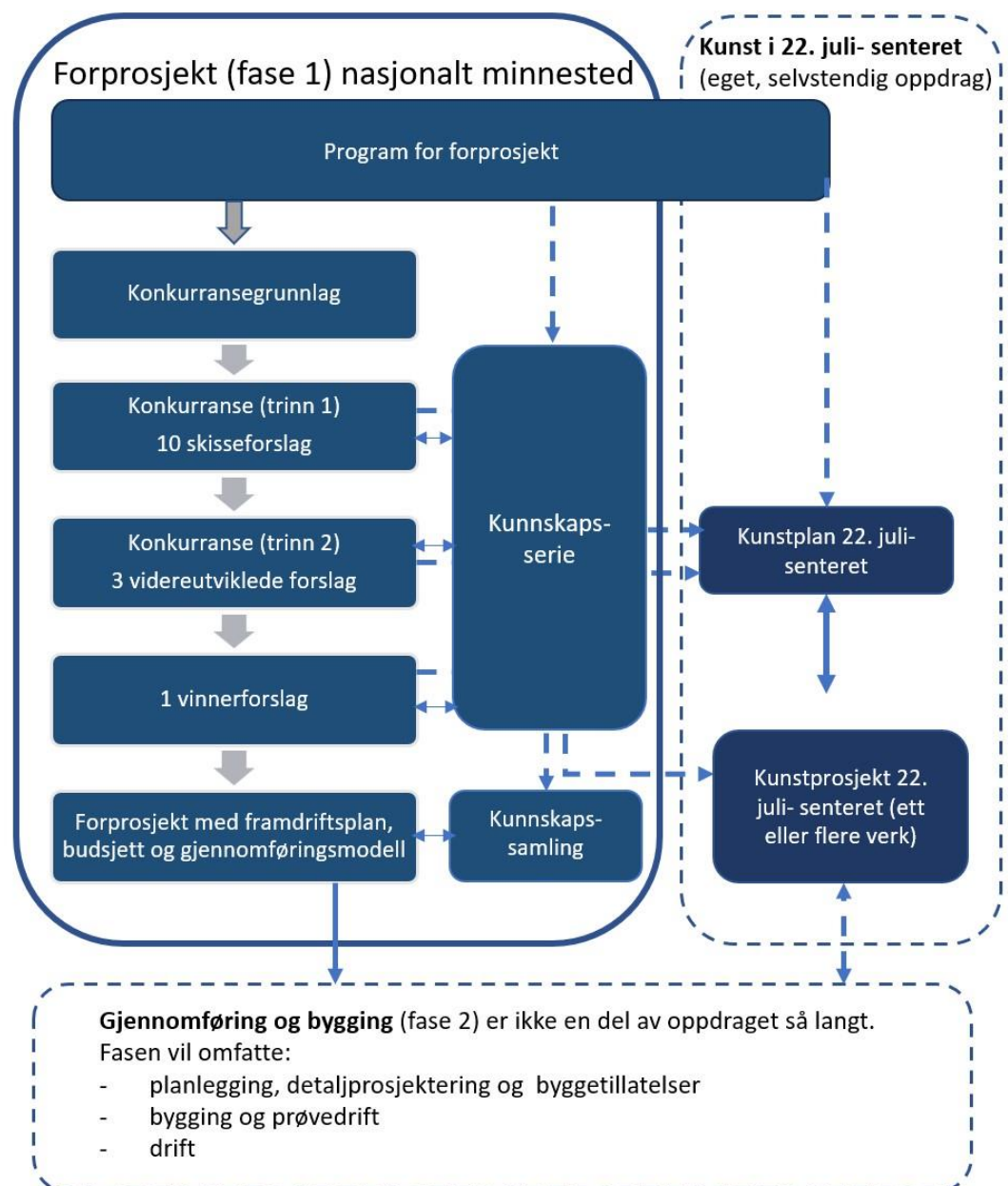
<https://koro.no/minnsted22juli>

Figuren under viser sammenhengen mellom dette dokumentet og viktige leveranser senere i prosessen. Konkurranses grunnlaget vil basere seg på dette programmet, men også utdype og ytterligere angi rammene for konkurransen som skal gjennomføres.

Parallelt med konkurransens trinn skal KORO arrangere en kunnskapsserie for å bidra med kunnskap til prosjektets jury og konkurransedeltagere. Gjennom serien vil vi dele denne kunnskapen med omverdenen og alle interesserte.

KORO har også et selvstendig oppdrag om kunst i 22. juli-senteret fra Statsbygg (ref kap 1.2 og 7.2) og det blir utarbeidet en egen kunstplan for dette oppdraget senere. Oppdraget er vist med stiplet strek i figuren under. Skisseforslagene og kunnskapsserien knyttet til minnstedet kan gi verdifulle bidrag til kunstprosjektet i 22. juli-senteret og anses som relevante leveranser for begge oppdrag.

Forprosjektet utvikles basert på vinnerforslaget, og er sluttleveransen fra KORO for oppdraget fra Kommunal- og distriktsdepartementet. Gjennomføring og bygging (fase 2) av minnstedet inngår ikke i oppdraget KORO nå har fått, og er derfor vist med stiplet strek i figuren.

Figur: Dokumenter, leveranser og forholdet mellom disse.

1.2. Grensesnitt mot andre prosjekter

Nytt regjeringskvartal

Minnestedsprosjektet har sterk tilknytning til Statsbyggs byggeprosjekt i nytt regjeringskvartal og KOROs tilhørende kunstprosjekter. Minnstedet vil bli en integrert del av regjeringskvartalet som et viktig offentlig rom for det demokratiske og politiske Norge. Minnstedet er et direkte oppdrag til KORO fra Kommunal- og distriktsdepartementet, og framdriften er uavhengig av framdriften for regjeringskvartalet. Minnstedet vil bli bygd etter at byrommet ellers på Johan Nygaardsvolds plass er ferdig, og etter at ansatte har tatt flere av byggene i bruk. Det er foreløpig ikke stilt krav til eller anslått noen åpningsdato for det nye minnstedet, og det midlertidige minnstedet i Lindealleen vil bli stående og være i bruk inntil det permanente er på plass.

22. juli-senteret

Statsbygg jobber på oppdrag fra Kunnskapsdepartementet med å bygge og rehabilitere lokalene til 22. juli-senteret i tilknytning til Høyblokken. Minnstedet vil ha en sterk fysisk nærhet og tilknytning til minne- og læringssenteret. De to stedene vil på mange måter utfylle hverandre i å forvalte nasjonens minne om 22. juli, og vil av mange besøkende oppfattes som en helhet.

Sammenhengen med regjeringskvartalet og 22. juli-senteret omtales nærmere i kap. 7.

Illustrasjon av det nye regjeringskvartalet, sett fra Akersgata. Minnstedet vil ligge mellom Lindealleen (bak flaggstangen på bildet) på Johan Nygaardsvolds plass og inngangspaviljongen til 22. juli-senteret (til høyre). Illustrasjon: Statsbygg / Team Urbis / Nordic Office of Architecture

2. Oppdraget KORO har fått

2.1. Oppdragsbrev fra Kommunal- og distriktsdepartementet

6.5.2022 mottok KORO et oppdrag fra Kommunal- og distriktsdepartementet om å gjennomføre en konkurranse og utvikle forprosjekt med sikte på å etablere det nasjonale minnesteedet i regjeringskvartalet. 28.6.2023 mottok KORO et oppdatert oppdragsbrev som blant annet omtaler mål, føringer og foreløpig kostnadsramme.

Arbeidet med minnesteedet er delt i to faser, der fase 1 er utvikling av et forprosjekt, mens fase 2 er videre arbeid med detaljprosjekt og bygging. KORO har fått i oppdrag å gjennomføre **fase 1** ved å avholde en konkurranse med åpen prekvalifisering og en påfølgende lukket konkurranse i to trinn. Vinnerforslaget skal velges av en tverrfaglig jury som vil bestå av minnefaglig og kunstfaglig kompetanse samt relevante interessegrupper og berørte. Se nærmere beskrivelse av konkurransegjennomføring i kap. 9.

Gjennomføring og bygging av minnesteedet (fase 2) er ikke en del av oppdraget så langt. Det er heller ikke besluttet om det blir KORO eller Statsbygg som vil få ansvaret med å realisere minnesteedet.

Overordnet mål for minnesteedet:

Det nasjonale minnesteedet etter terrorangrepene i regjeringskvartalet og på Utøya 22. juli 2011 er et betydningsfullt sted å samles, minnes og reflektere for oss som samfunn, for alle berørte, og for de som mistet sine nære.

Følgende føringer utdyper det overordnede målet, og legges til grunn for arbeidet:

1. Minnesteedet har kunstnerisk integritet, høy kvalitet og er et bidrag til hvordan vi minnes og reflekterer over 22. juli, nå og i fremtiden.
2. Minnesteedet bidrar til refleksjon over årsaker og konsekvenser av terrorangrepene, og verdiene som ble angrepet 22. juli.
3. Minnesteedet bidrar til et varig minne om dem som ble drept eller skadet.
4. Det nasjonale minnesteedet er for alle: etterlatte, overlevende, frivillige, hjelpemannskaper, de som mistet gode venner, kollegaer eller en trygg arbeidsplass, oss som samfunn og individer, nåværende og framtidige generasjoner.
5. Sammen med læringsentrenes arbeid, forskning og skoleverk, det politiske apparatet og den kritiske offentligheten, inngår minnesteedet i samfunnets kontinuerlige arbeid med å hindre lignende angrep og motvirke tankegodset som ligger til grunn.
6. Prosessen fram til endelig utforming er en del av samfunnets forvaltning og forhandling om minnet etter 22. juli. En inkluderende og involverende prosess med rom for reaksjoner og offentlig samtale vektlegges som en vesentlig del av arbeidet.

Kommunal- og distriktsdepartementet har gitt føringer om at minnesteedet skal være tilgjengelig døgnet rundt, og at det skal kunne avholdes markeringer der. Departementet legger til grunn at navnene til de 77 som ble drept 22. juli 2011 skal fremkomme på minnesteedet. Krav, føringer og hensyn er nærmere beskrevet i kap. 8.

2.2. Organisering, forankring og involvering

I oppdragsbrevet fra Kommunal- og distriktsdepartementet står det: «Når nasjonalt minnested i hovedstaden skal etableres, er det svært viktig med et grundig og målrettet medvirknings- og forankringsarbeid. Prosessen blir en del av fortellingen til fremtidige generasjoner om nasjonens reaksjoner etter 22. juli 2011. Prosessen skal gjennomføres slik at den bidrar til at vi får et nasjonalt minnested i regjeringskvartalet som har høy legitimitet i befolkningen.»

KORO legger opp til at arbeidet med minnestedet skal omfatte en inkluderende og involverende prosess med rom for reaksjoner og offentlig samtale. Nasjonal støttegruppe etter 22. juli og AUF skal involveres på egnet måte underveis, og skal begge oppnevne hvert sitt jurymedlem (se kap 2.3). KORO vil også ha tett kontakt med ansatte i regjeringskvartalet gjennom hele oppdraget. Plan for medvirkning og forankring framgår i neste kapittel (kap. 3).

I oppdragsbrevet står det også at arbeidet med minnestedet skal ses i sammenheng med byggingen av 22. juli-senteret og nytt regjeringskvartal, særlig byromsentreprise og utviklingen av Johan Nygaardsvolds plass. KORO må derfor ha tett dialog med Statsbygg. Statsbygg og deres rådgivere skal engasjeres som rådgivere, og er særlig viktige i forbindelse med utvikling av skisser, videreutvikling og planlegging av gjennomføring – herunder budsjetter og framdriftsplanlegging. Departementet kommer tilbake til organiseringen av fase 2. Dersom Statsbygg får ansvar for gjennomføring/bygging av minnestedet, vil trolig KORO ha en tilsvarende rådgivende rolle i neste fase.

22. juli-senteret har kompetanse innen kulturminnefeltet generelt, og sitter med en særegen kompetanse om 22. juli og om formidling av kunnskap, særlig til yngre generasjoner. Senteret skal involveres på en egnet måte, og har en rådgivende rolle i KORO's oppdrag om minnested.

Oppdraget er organisert internt i KORO med en kjernegruppe med kompetanse innenfor områdene prosjektledelse, kuratering og kunstproduksjon, arkitektur, formidling og kommunikasjon. Kjernegruppen består av:

Prosjektleder: Mari Magnus, mm@koro.no
Kurator: Trude Schjelderup Iversen, ti@koro.no
Formidling: André Gali, ag@koro.no

I tillegg har KORO interne ressurser som fagfeller, forvaltningskompetanse og en intern styringsgruppe bestående av ledere for kunstseksjon, formidling og kommunikasjon samt direktør. Statsbygg og 22. juli-senteret vil involveres tett gjennom hele prosjektet og er begge representert i juryen (se neste kap).

2.3. Jury og jurystøtte

Juryen er oppnevnt av KORO's direktør etter at mandat og sammensetning er drøftet med Kommunal- og distriktsdepartementet. Juryen vil følge konkurransen fra prekvalifisering, gjennom siling av bidrag, til kåring av vinner. Juryen består av følgende personer:

Navn	Født	
Marianne Borgen (juryleder)	1951	Tiltrer juryen etter at hun går av som ordfører i Oslo
Mohamed Abdi	1986	Lærer og skribent
Regitze Schäffer Botnen	1994	Sentralstyremedlem i Støttegruppen for 22. juli
Mathias Danbolt	1983	Professor ved Københavns universitet
Hege Maria Eriksson	1969	Avdelingsdirektør i Statsbygg
Lena Fahre	1968	Direktør for 22. juli- senteret

Ingeborg Hjorth	1977	Faglig leder på Falstadsenteret
Trude Schjelderup Iversen	1974	Seniorkurator i KORO
Nora Ceciliedatter Nerdrum	1978	Seksjonsleder/kurator i KORO
Camille Norment	1970	Kunstner
Fabian Wahl Sandvold	2000	Sentralstyremedlem i AUF

Prosjektleder Mari Magnus vil være juryens sekretær.

I tillegg til medlemmene i juryen skal det etableres en gruppe som bistår juryen med det vi kaller *jurystøtte*. Jurystøtte vil bestå av relevante fagområder som bidrar med vurderinger innenfor arkitektur, landskapsarkitektur, økonomi, anleggsgjennomføring og kulturminnevern. Jurystøtten kan også tilføre juryarbeidet supplerende kunst- og minnefaglig kompetanse. Jurystøtten skal også bestå av personer med perspektiver som ikke juryen sitter med selv – en jury har begrenset antall deltagere og vil ikke selv favne alle perspektiver. Etterlatte, overlevende, ansatte og andre direkte berørte vil hentes inn som jurystøtte. Det samme gjelder representanter for ulike grupper, som barn og unge, handikapforbundet og andre.

2.4. Økonomiske forutsetninger

I det oppdaterte oppdragsbrevet fra Kommunal- og distriktsdepartementet (28.6.23) er det satt en foreløpig økonomisk ramme på 65 millioner kroner for hele prosjektet, dvs. både fase 1 og 2. Departementet ber KORO legge til grunn at dette blir øvre ramme for hele prosjektet. Forslag til endelig ramme fremmes i statsbudsjettet etter at det er gjort mer eksakte vurderinger av kostnadene.

Fase 1 er budsjettet til 14,5 millioner kroner. Dette omfatter prosjektledelse, administrasjon, honorarer til konkurransedeltagere og jury, kjøp av rådgivningstjenester og tiltak knyttet til kommunikasjon og formidling fram til ferdig forprosjekt.

De resterende 50 millioner kroner skal dekke fase 2 av prosjektet, altså byggingen av minnstedet. Skisseforslag og videreutviklede forslag må forholde seg til denne rammen. Rammen vil gjelde for alle kostnader knyttet til fase 2, herunder detaljprosjektering, honorarer, rigg, drift, administrasjon og alt av byggekostnader.

Det skal utarbeides budsjett til de tre videreutviklede forslagene. Det kan være behov for å justere og optimalisere løsningene som en del av videreutviklingen. Forprosjektet (basert på vinnerforslaget) skal utarbeides med detaljert budsjett, og må være mulig å realisere innenfor rammen på 50 millioner kroner.

Grensesnitt mellom minnstedet og uteromsarbeidene for nytt regjeringskvartal (byromsentreprisen)

I oppdatert oppdragsbrev står det: «Minnstedet skal etableres i grensesnittet mellom bygging av 22. juli- senteret og nytt regjeringskvartal, og blir en integrert del av byrommet og Johan Nygaardsvolds plass. Særlig minnstedet og utviklingen av uterommene i nytt regjeringskvartal (byromsentreprisen) må ses i sammenheng. Grensesnittet mellom hva som skal bekostes av henholdsvis minnstedet og prosjekt nytt regjeringskvartal må defineres i forprosjektet i samarbeid mellom Statsbygg, KORO og departementet.»

3. Plan for forankring, medvirkning, kommunikasjon og formidling

Nasjonalt minnested for 22. juli er et særegent oppdrag for KORO. Oppdraget skal gi form til et minnested som omhandler et nasjonalt traume. Arbeidet med forankring, medvirkning, kommunikasjon og formidling vil ta hensyn til at det er mange berørte, og at det kan være sterke følelser knyttet til prosjektet. Det ferdige minnestedet skal være for alle – også framtidige generasjoner. Minnestedet vil fylle ulike funksjoner og behov for både grupper og enkeltpersoner, og det må også gjenspeiles i kommunikasjonsarbeidet.

I KORO's [Strategi 2020–2024](#) står det at «KORO's kommunikasjon og formidling skal øke interessen for og kunnskapen om kunst i offentlige rom ved å gjøre kunsten allmenn, relevant, synlig og meningsfull.» Det er nedfelt følgende prinsipper for kommunikasjon:

- KORO skal utvikle og gjennomføre engasjerende og faglig gode formidlingstiltak.
- KORO skal kommunisere med og formidle til et norsk og internasjonalt publikum.
- KORO's kommunikasjon og formidling skal ha tydelig definerte målgrupper og jobbe ut fra de aktuelle målgruppens perspektiver.
- KORO skal være en tydelig stemme i fagfeltet og medieoffentligheten.

Oppdragets særegenhet krever sensitivitet, også i presse-, kommunikasjons- og formidlingsarbeidet. Offentlig debatt som preges av konflikt eller sterke motsetninger, kan erfaringsmessig oppleves belastende for dem som er direkte berørt. KORO ønsker i dette prosjektet særlig å legge vekt på åpenhet og dialog med en større offentlighet, men må også være bevisst disse utfordringene, og ta hensyn til dem i kommunikasjons- og formidlingsarbeidet. Kommunikasjonsstrategien for prosjektet skal utarbeides i dialog med Statsbygg og departementet, jf. oppdraget fra Kommunal- og distriktsdepartementet.

KORO's mål vil være å bidra til å skape offentlig kunnskap og samtale om nasjonalt minnested for 22. juli, og bidra til å skape gode relasjoner med etterlatte, ansatte i regjeringsskvartalet og andre berørte. Offentligheten skal bli godt informert om de pågående prosessene med program, konkurranse og juryering.

Vi har så langt erfart at det er engasjement og meninger blant interessenter, men også at det er et stort behov for god *informasjon* underveis. Den viktigste kanalen for deling og publisering av informasjon vil være [prosjektsiden](#) på KORO's hjemmeside. Her publiseres oppdatert informasjon om prosjektet. Nettsiden samhandler med sosiale medier og nyhetsbrev. Vi ønsker at avstanden mellom KORO og offentligheten skal være kort, og at terskelen for å ta kontakt med KORO om minnestedet med spørsmål, kommentarer og innspill skal være lav.

3.1. Forankring, medvirkning og interessenter

Forankring handler om at viktige aktører får eierskap og gir sin tilslutning til en prosess eller beslutning, mens medvirkning innebærer at utvalgte grupper blir invitert inn til å delta i hele eller deler av en prosess fordi deres stemmer er viktige. I dette oppdraget ønsker vi både forankring og medvirkning. Det innebærer at KORO har et særskilt ansvar for å involvere interessenter som etterlatte, overlevende og berørte, Den nasjonale støttegruppen etter 22. juli, AUF, departementer, ansatte og naboer.

KORO's kontakt med nasjonal støttegruppe er gjennom styremedlem Regitze Schäffer Botnen, som er oppnevnt til juryen, leder Lisbeth Røyneland og generalsekretær Gro Lindstad. Støttegruppen er organisert med et styre og flere fylkeslag. KORO deltar på styremøter og fylkesarrangementer etter behov og vil ha dialog med støttegruppen underveis om dette.

Ikke alle etterlatte er med i nasjonal støttegruppe eller får informasjon via deres kanaler. KORO vil i samarbeid med Kommunal- og distriktsdepartementet sørge for at alle etterlatte får informasjon om arbeidet ved milepæler.

KOROs kontaktpersoner i AUF er oppnevnt jurymedlem Fabian Wahl Sandvold og generalsekretær Halvor Endrerud. Sandvold sitter i sentralstyret, og han leder AUFs 22. juli-utvalg. Ytterligere kontakt med AUF avtales med våre kontaktpersoner. I utgangspunktet er det avtalt halvårlige orienteringer med sentralstyret, og disse og andre aktiviteter avtales underveis.

Departementer, ansatte og Departementenes sikkerhets- og serviceorganisasjon (DSS) nås i hovedsak gjennom etablerte kanaler for nytt regjeringskvartal som prosjektråd, brukerråd og kontaktgruppe for hovedtillitsvalgte. Departementenes intranett «Depweb» kan brukes som kanal for å nå alle ansatte med skriftlig informasjon. Større arrangementer og allmøter vil vurderes fortløpende for å nå dem som ønsker det.

Når det gjelder naboer, forholder vi oss seg i utgangspunktet til gårdeiere/grunneiere, men kan også ha direkte kontakt med leietagere som ønsker det.

KOROs kunstprosjekter gjennomføres gjennom ulike former for anskaffelser: ofte gjennom innkjøp eller direkte oppdrag til kunstnere. I dette tilfellet gjennomføres anskaffelsen som en konkurranse. Det gir anledning til å utforske andre muligheter enn dersom en enkelt kunstner eller ett team alene skulle få i oppdrag å foreslå utformingen. Konkurransen vil få fram ideer og alternativer fra ulike miljøer, og juryen velger det grepet, konseptet eller verket de har mest tro på som løsning på oppdraget. Samtidig er konkurransen som form en prosess med begrensede muligheter for eksternt medvirkning. For å sikre involvering i konkurransen er det besluttet noen viktige faser og prinsipper:

- **Lyttefase:** Konkurransedeltagerne skal møte viktige aktører (blant annet interessenter er som nevnt over) ved oppstart for å få en god forståelse av oppdraget.
- **Åpenhet og en større offentlighet:** De ti skisseforslagene skal offentliggjøres, og det skal være rom for offentlige reaksjoner på og samtale om forslagene.
- **Jurystøtte** (ref. kap. 2.3): Juryen vil være suveren i sine valg, og det er en forutsetning for gjennomføringen av en konkurranse at juryens beslutning er endelig. Men juryen skal få innspill fra ulike miljøer, slik at ulike stemmer har blitt hørt når juryen gjør sine vurderinger.
- **Videreutviklingsfase:** Tre forslag velges av juryen for videreutvikling før det kåres en vinner. Videreutviklingsfasen vil omfatte innspill fra ulike brukermiljøer, samt samarbeid med Statsbygg for å realitetsorientere og optimalisere forslagene.

Gjennomføring og konkurransefasen er nærmere beskrevet i kap. 9.

3.2. Kunnskapsserie og andre formidlingstiltak

Det vil utarbeides egne formidlingstiltak for minnstedet. Målet er å gi kunnskap om arbeidet med Nasjonalt minnsted etter 22. juli spesielt, og minnsteder og minnearbeid generelt.

KORO skal ha en tydelig stemme i fagfeltet og i offentligheten som produsent av kunnskap, og som tilrettelegger for deling av kunnskap. For å oppnå dette vil et av formidlingstiltakene være en foredrags- og samtaleserie (heretter kalt «kunnskapsserie») der vi innhenter og deler kunnskap som oppleves som åpen og relevant for offentligheten og kunstfeltet. Kunnskapsserien vil utgjøre en offentlig «utside» for prosjektet, og samtidig vil den bidra med viktig kunnskap til prosjektet, til konkurransedeltagerne og til juryen. Relevante fagpersoner innen minnstedsfeltet vil inviteres til å dele sitt arbeid og slik styrke den offentlige bevisstheten og samtalen om hva et minnsted kan være i dag. Kunnskapsserien er en del av det kuratoriske grepet, og innhold og problemstillingen omtales nærmere i kap. 5.3.

De ti skisseforslagene vil bli presentert gjennom kunnskapsserien. I tillegg vil KORO vurdere om utstilling og/eller digital presentasjon er mest hensiktsmessig for å gjøre konkurranseforslagene kjent for publikum.

KORO ønsker også formidlingstiltak særlig rettet mot barn og unge. Disse vil utarbeides i dialog med 22. juli-senteret, som er en viktig aktør og formidler av undervisningsopplegg for skoleklasser.

Andre egnede formidlingstiltak vurderes underveis i prosessen, og vi vil gjerne ha innspill til gode arenaer for dette.

3.3. Pressearbeid og andre kanaler

Vi skal være åpne og rause i møte med eksterne forespørsler og bidra i den offentlige samtalen ved å vise stor grad av transparens i arbeidet med konkurransen og juryeringen, kunnskapsproduksjon og faglige beslutningskriterier.

KOROs kommunikasjonssjef vil legge til rette for, koordinere og håndtere medieforespørsler og medieutspill i samarbeid med Kommunal- og distriktsdepartementet.

KORO vil bruke faste kanaler for kommunikasjon og formidling, som prosjektside, nyhetsbrev og sosiale medier, i arbeidet med prosjektet. Departementet har egne kanaler som kan være aktuelle, særlig for å nå ansatte. Disse vil brukes i samråd med Kommunal- og distriktsdepartementet der det er naturlig.

Tidsperspektiv

Kommunikasjon om og formidling av minnestedet forholder seg til milepæler (som angitt i kap. 9.5), og kommunikasjonspunkter vil særlig være aktuelle i forbindelse med annonsering av åpen utlysning, offentliggjøring av jurymedlemmer, lansering av kunnskapsserien, offentliggjøring av kunstnere/arkitekter til konkurransen og presentasjon av skisseforslag, og deretter hvilke forslag som går til konkurransens trinn 2, og til slutt offentliggjøring av vinnerforslaget.

Hvert kommunikasjonspunkt vil få en egen kommunikasjonsplan med framdriftsplan og identifiserte målgrupper basert på prinsippene som beskrives her, og de generelle kommunikasjonsprinsippene i staten.

4. Historisk kontekst

4.1. Terrorangrepene 22. juli

Fredag den 22. juli 2011 kl. 15.25 eksploderte en bombe i regjeringskvartalet i Oslo.¹ Den gikk av utenfor Høyblokken, der Statsministerens kontor og Justis- og politidepartementet hadde sine kontorer. På det tidspunktet hadde 3100 personer sin arbeidsplass i regjeringskvartalet, og nærmere 500 personer befant seg i området da bomben eksploderte, og var følgelig også i fare.

Åtte personer ble drept i eksplosjonen og ni alvorlig skadet. Ytterligere minst 200 mennesker ble påført fysiske skader og psykiske lidelser i varierende omfang. Etter eksplosjonen lå døde og skadde inne og ute i et kaos av knust glass, papirer og bygningsdeler. Eksplosjonen forårsaket omfattende materielle ødeleggelser, først og fremst av Statsministerens kontor og departementenes lokaler i regjeringskvartalet, men også av omkringliggende bygninger.

Senere samme dag fra ca. kl. 17.21 startet andre del av angrepet: et massedrap på AUFs (Arbeidernes Ungdomsfylking) sommerleir på Utøya i Hole kommune. 564 personer befant seg på øya, de fleste var ungdommer som deltok på sommerleiren. Bevæpnet og utkledd i politiuniform tok terroristen seg over til Utøya og drepte til sammen 69 personer. Det oppstod panikk og dødsangst hos barn, ungdom og voksne under skytingen, forsterket av at det var begrensede muligheter til å flykte eller gjemme seg. 33 ungdommer ble skadet som følge av skyting, og en rekke av de øvrige personene som oppholdt seg på Utøya, fikk fysiske skader som bruddskader og kutt i sine forsøk på å redde seg selv og andre. I tillegg har et stort antall av personene som befant seg på øya, etterlatte og pårørende, samt personer som kom til unnsetning i båter og på annen måte, fått psykiske ettervirkninger.

Bombeangrepet var rettet mot den sentrale statsforvaltningen og derved også mot landets demokratiske institusjoner. Angrepene førte til at 77 mennesker mistet livet, de fleste av disse ungdommer som nådeløst ble skutt ansikt til ansikt. Et stort antall mennesker ble utsatt for akutt livsfare. Mange av de berørte ble påført betydelige fysiske og/eller psykiske skader. Etterlatte og pårørende ble sittende tilbake med bunnløs sorg. De materielle ødeleggelsene var enorme. Grusomhetene i handlingene savner sidestykke i norsk historie.

Terrorangrepet 22. juli er det største i Norge i fredstid, og det ble planlagt og utført av en høyreekstrem terrorist som 24.08.2012 ble dømt til 21 års fengsel og 10 års forvaring. Ifølge dommen mente han at «etniske nordmenn har blitt utsatt for overgrep i form av en etnisk 'dekonstruksjon' siden Arbeiderpartiet åpnet for masseinnvandring på 1960-tallet.» Begrunnelsen for angrepet var at det var et forsvar mot et politisk styrt og hemmelig «multikulturelt prosjekt».² Han ønsket å ramme den demokratisk valgte regjeringen, og angrep AUFs sommerleir for å strupe rekrutteringen til Arbeiderpartiet.³

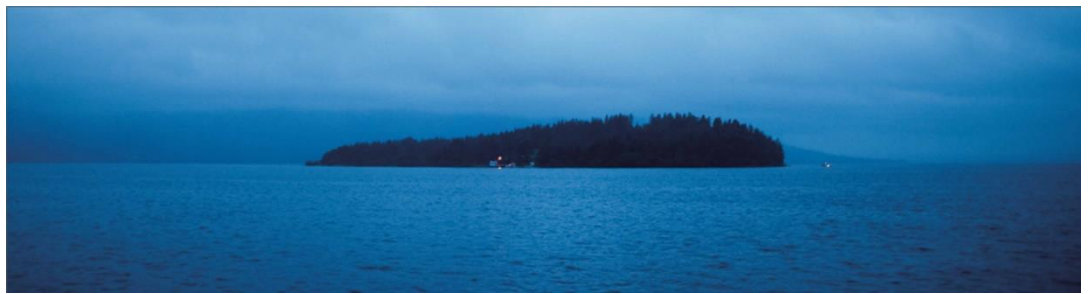
¹ Beskrivelsene i kapitlet er i stor grad basert på domsteksten *22. juli- dommen* fra Oslo tingrett 2012: <https://lovdata.no/static/file/1276/toslo-2011-188627-24.pdf>

² Fra domsteksten *22. juli- dommen* fra Oslo tingrett 2012: <https://lovdata.no/static/file/1276/toslo-2011-188627-24.pdf>

³ Siste setning i avsnittet er hentet fra 22. juli-senterets hjemmesider: <https://www.22juliseret.no>

Grubbegata og regjeringsbygg 4, 22. juli 2011. Foto: Fartein Rudjord

Utøya, 22. juli kl. 22.33. Foto: Kyrre Lien, VG

Blomsterhavet utenfor Oslo domkirke. Foto: Henrik Lied / NRK beta

4.2. Historikk – nasjonale minnesteder

I tiden som fulgte, oppsto det spontane minnesteder og minnemarkeringer over hele landet der folk la ned blomster, bilder og små gjenstander til minne om de døde. I 2012 besluttet regjeringen Stoltenberg II at det skulle etableres offisielle minnesteder for å hedre de døde, overlevende, hjelpemennskaper og frivillige etter angrepene.⁴

Det ble besluttet at de nasjonale minnestedene skulle bygges på landsiden i Hole kommune (lokalisering til Sørbråten, en odde litt nord for Utøya ble besluttet i 2013). I regjeringskvartalet skulle det bygges et midlertidig (for byggeperioden) og et permanent minnested.

I 2012 fikk KORO gjennom oppdrag fra Kulturdepartementet ansvar for arbeidet med de nasjonale minnestedene. KORO gjennomførte en kunstkonkurranse som omfattet alle de tre minnestedene. Nær 300 kunstnere og arkitekter fra 46 ulike land meldte sin interesse etter en åpen utlysning. I februar 2014 vant den svenske kunstneren Jonas Dahlberg konkurransen om de tre minnestedene. Dahlbergs forslag til minnested på Sørbråten, *Memory wound*, er et fysisk kutt, et sår i naturen, som på en konkret og brutal måte reflekterer tapet av ungdommene som ble drept på Utøya.

Verket fikk stor anerkjennelse nasjonalt og internasjonalt, men også kraftige og negative reaksjoner, særlig lokalt i Hole. Planene møtte særlig motstand hos naboene i området; det handlet både om den fysiske plasseringen, om manglende involvering underveis og, til sist, om selve utformingen. Mange av naboene var selv sterkt involvert i redningsarbeidet 22. juli. Sterke meningsmotsetninger, følelser og diskusjon gjorde at prosessen i Hole ble utsatt i tid. Det ble blant annet utarbeidet tilleggsrapporter om psykososiale konsekvenser for nabolaget (Nasjonalt kunnskapssenter om vold og traumatisk stress, 2015) på oppdrag fra Kommunal- og moderniseringsdepartementet.

Reguleringsplanen for Sørbråten ble vedtatt som statlig plan i 2016. Samme år stevnet en gruppe naboer i Hole staten for å få omgjort beslutningen om et minnested på Sørbråten.

Memory wound av Jonas Dahlberg. Forslaget til et minnested på Sørbråten odde ble aldri realisert. Illustrasjon: Dahlberg studio

⁴ Historikken fram til juni 2017 er oppsummert i dokumentet «Fakta, Minnesteder etter 22. juli 2011». https://koro.no/content/uploads/2016/09/Fakta_Minnesteder.pdf

I juni 2017 besluttet regjeringen Solberg ny plassering av det nasjonale minnstedet i Hole. Etter forslag fra AUF og Nasjonal støttegruppe etter 22. juli ble det besluttet å flytte minnstedet til Utøyakaia, AUFs fergeleie på landsiden. Bak forslaget sto både et ønske om å løse en konflikt, og en logikk om at kaia var et viktig «22. juli-sted».⁵

Kulturdepartementet besluttet å kansellere Dahlbergs kontrakter for utforming av de tre minnstedene, og KOROs oppdrag med minnstedene ble avsluttet. Kommunal- og moderniseringsdepartementet overtok ansvaret for minnstedene fra Kulturdepartementet. Mens dette pågikk, var det parallelt en omfattende offentlig debatt om Dahlbergs forslag som bidro til å nyansere og utvide offentlighetens begreper om hva et minnsted kan være. På bakgrunn av den store oppmerksomheten rundt verket kan man kanskje si at verket tjente en viktig funksjon i minnearbeidet, selv om det ikke ble realisert.

Statsbygg fikk i oppdrag fra Kommunal- og moderniseringsdepartementet å bygge et midlertidig minnsted i regjeringskvartalet. Dette sto ferdig til 22. juli 2018. Statsbygg fikk også i oppdrag å utarbeide skisseprosjekt og reguleringsplan for et minnsted ved Utøyakaia. Minnstedet skulle ikke gjennomføres som en kunstkonkurranse, og Statsbygg gjennomførte en anskaffelsesprosess våren 2018. Teamene som konkurrerte om oppdraget, skulle ikke levere forslag til løsning eller utforming av minnstedet, men ble vurdert ut fra sammensetning og oppgaveforståelse.

Oppdraget ble gitt til et team bestående av det norske arkitektkontoret Manthey Kula og den belgiske landskapsarkitekten Bas Smets, i samarbeid med arkitekten Mattias Ekman. Utformingsfasen begynte etter at teamet var valgt, og pågikk fra juni 2018 til juni 2019. I utformingen av minnstedet og området var involvering av Den nasjonale støttegruppen etter 22. juli, AUF, lokalsamfunnet og Hole kommune et viktig premiss. Reguleringsplanen ble vedtatt av Hole kommune i 2019.

Også minnstedet ved Utøyakaia var kontroversielt og møtte svært delte meninger lokalt. Det var stor motstand blant flere naboer og velforeningen, mens andre naboer uttrykte støtte. Samtidig med byggestart stevnet en gruppe naboer staten og AUF for brudd på naboloven og den europeiske menneskerettskonvensjonen. Rettssaken pågikk i Ringerike tingrett vinteren 2020/21. Naboene som stevnet staten og AUF, vant ikke fram.

I juni 2022 stod minnstedet ved Utøyakaia ferdig. Minnstedet består av 77 bronsesøyler med navn som står i det nederste trinnet av en granittrapp. Trappens geometri er knyttet til solens posisjon på himmelen da bomben eksploderte i Oslo, og da terrorangrepet på Utøya pågikk. Enden av trappen danner en brygge i Tyrifjorden som knytter sammen minnstedet med en brygge for båtfolk og kaia til ferga til Utøya MS Torbjørn.

Det nasjonale minnstedet på Utøyakaia, åpning juni 2022. Foto: Fredrik Ahlsen / Maverix Media AS (kilde: regjeringen.no)

⁵ Historikken fra juni 2017, prosess og utforming er oppsummert i [planbeskrivelsen](https://dok.statsbygg.no/wp-content/uploads/2020/05/minnstedFakta.pdf) for reguleringsplanen, Statsbygg 14.05.2020 og faktaark <https://dok.statsbygg.no/wp-content/uploads/2020/05/minnstedFakta.pdf>

I mai 2022 fikk KORO i oppdrag fra Kommunal- og distriktsdepartementet å gjennomføre en forprosjektfase for det permanente minnestedet i regjeringskvartalet. Dette vil erstatte det midlertidige minnestedet som ble oppført i 2018.

Historikken med de nasjonale minnestedene er lang, og har inkludert kontroverser og sterke meningsmotsetninger, kansellerte prosjekter og rettssaker. Både Kommunal- og distriktsdepartementet (tidligere KMD), KORO og Statsbygg har gjort seg mange erfaringer gjennom disse prosessene. KORO bygger videre på disse erfaringene i oppdraget vi nå har fått. I forkant av oppdragsbrevet fra Kommunal- og distriktsdepartementet utarbeidet KORO, med innspill fra Statsbygg, en tentativ gjennomføringsplan som bygger på tidligere erfaringer, herunder lærdom fra arbeidet med minnestedet på Utøyakaia. Både leder for kunstseksjonen, Nora C. Nerdrum og prosjektleder Mari Magnus i KORO har erfaring fra prosessene med de nasjonale minnestedene, og tar med seg den kunnskapen inn i dette oppdraget.⁶

Ingeborg Hjort, faglig leder ved Falstadsenteret og jurymedlem (ref. kap 2.3), beskriver i en artikkel hvordan «det skrinlagte minnestedet på Sørbråten og (...) minnestedet på Utøyakaia er bundet sammen i en samtale eller forhandlingsprosess» og slik «utgjør ledd i samme kjede av ytringer der ulike aktører forsøker å artikulere 22. juli-minnets innhold, form og funksjon». Det samme kan sies om det nye oppdraget med det permanente minnestedet i regjeringskvartalet. Det vil, som Hjort beskriver det, inngå som ledd i samme kjede. Samtidig kan tiden som har gått siden terrorangrepene fant sted, ha skapt rom for andre samtaler om og andre svar på hva et relevant nasjonalt minnested i hovedstaden kan være.

Det er også vesentlig at det parallelt med de nasjonale minnestedene har pågått en rekke prosesser etter 22. juli som får betydning for dette oppdraget.⁷

⁶ Leder for kunstseksjonen og jurymedlem, Nora C. Nerdrum, var prosjektansvarlig for KORO's oppdrag om minnesteder i 2015–2017. Mari Magnus var prosjektleder for Statsbyggs oppdrag om minnested i Hole i skisse- og reguleringsfasen.

⁷ Rettsprosess, kommisjonsrapporter, AUFs gjenoppbygging av Utøya, publikasjoner og debatter (som rundt 10-årsmarkering om narrativer og manglende politiske oppgjør.).

5. Overordnet idé for minnestedet: en kuratorfaglig refleksjon

Monumenter, minnesmerker og minnesteder kan sies å danne en infrastruktur for hvordan kollektive og individuelle minner kan skapes og virke sammen. Å reise et monument er et forsøk på å si: «Dette bør hedres, dette er viktig.» Å skape et minnested kan være å si: «Hendelsen skal ikke glemmes, ofrene skal minnes.» Minnesteder etter terrorangrep legger også vekt på det preventive. Gjennom å knytte minner til noe konkret og materielt (åsteder, spor) ligger det også gjerne et ønske om å motvirke konspirasjonsteorier, falske minner eller alternative sannheter. I faglitteraturen beskrives forskjellen på monument og minnested ofte gjennom førstnevntes heroiske karakter, som gjerne tas i bruk for å hedre enkeltpersoner eller begivenheter, og sistnevntes evne til minne- og sorgbearbeidelse. Minnesteder skal, i motsetning til monumenter, helst lykkes med «å skape et felles erfaringsrom for refleksjon rundt spørsmål som ikke nødvendigvis har enkle og entydige svar».⁸

Vi er nærmere begynnelsen enn ved slutten av dette oppdraget, noe som gir rom til å reflektere over oppdragets art og de ulike forventningene knyttet til det. «Brukergruppen» er sammensatt og artikulere ulike syn på hvilke funksjoner et nasjonalt minnested i regjeringskvartalet kan fylle. I de innledende møtene vi har hatt med mennesker, organisasjoner og institusjoner som ble rammet av angrepet, tegner det seg noen klare linjer. Det er et behov for «å ikke glemme» og «å tale sant» om terroristens angrep og å forstå beveggrunnene bak og konsekvensene det medførte. Det er videre behov for heling og bearbeidning av sorg, og det er et behov for å leve videre. Denne inndelingen er ikke uttømmende. Behovene kan være sammensatte og skiftende, og de utelukker ikke hverandre.

Kunstnere har høy grad av bevissthet om at når et kunstverk gjøres offentlig, så er det en politisk handling. Det fysiske og sosiale rommet som omgir verket, er med på å forme hvordan vi forstår meningen med det. Vi legger ofte vekt på kunstnerens intensjon med kunsten, men når kunstverket møter publikum, formes verkets mening av de ulike forutsetningene publikum bringer med seg. Teoretikerne Wimsatt Jr. og Beardsley kaller det en fallgrube å lese verkets mening som (utelukkende) identisk med kunstnerens intensjon.⁹ Kunstverket forstås i en sammenheng, av andre mennesker i et samfunn, og materialene som brukes i verket, bærer også med seg betydninger som kan forandre seg over tid og fra sted til sted.

Teoretikeren John Dewey peker på betrakterens rolle i kunstverket i boken *Art as Experience* (1934). Han mener kunstverket skapes av betrakteren i den forstand at betrakteren er et aktivt subjekt som gjennom erfaring med kunstverket er medskapende i dets betydning. Dewey mener at den prosessen betrakteren går gjennom når hen erfarer verket, ikke er ulik den prosessen kunstneren går gjennom når hen skaper det. Deweys teorier har hatt stor innflytelse på kunstnere og kuratorer og har særlig inspirert kunstnere som jobber med kunst som sosial praksis, der publikum inviteres aktivt med i kunstprosessen. Et eksempel på dette er det som kalles «New genre public art», et begrep som ble innført av den amerikanske kunstneren Suzanne Lacy på begynnelsen av 1990-tallet for å omtale kunst i offentlig rom som ikke er skulpturer plassert i parker eller på plasser. Begrepet brukes om kunst som ofte er aktivistisk, og som skapes utenfor institusjonenes rammer for å aktivt engasjere publikum. Sentralt for denne, i dag utbredte, kunstneriske praksisen, er altså medvirkning og involvering, noe som igjen fører med seg at kunstnerens rolle endrer seg. I sosiale kunstpraksiser er kunstnerens oppgave mer å være en som tilrettelegger og skaper rammer for samhandling, enn en som skaper et ferdig avgrenset og avsluttet verk i studio som så flyttes ut i det offentlige rom. Eksempler

⁸ Tor Einar Fagerland, «Fra monumenter og minnesmerker til minnested: ny bruk av det offentlige rom», appendiks til *Kunstplan for minnesteder etter 22. juli*, 2013 <https://koro.no/content/uploads/2015/12/Minnesteder-Kunstplan.pdf>.

⁹ Wimsatt Jr. og M.C. Beardsley i artikkelen *Intentional Fallacy*, trykt i tidsskriftet *The Verbal Icon* (1946). Du kan også lese om dette i Trude Schjelderup Iversen: *Å korrigere bildet*, i Per Gunnar og Camilla Eeg-Tverbakk (red.): *Turisten*, Orkana forlag 2023

på kunstpraksiser som legger til rette for prosesser for kollektivt framskapte artefakter/uttrykk, omtales nærmere i kap. 6.

5.1. Meningsforflytning over tid

Periferiens evige problem er at dens erfaring bakes inn i større nasjonale fortellinger som ikke passer, skriver Kjetil Ansgar Jakobsen i et lengre essay i Morgenbladet om Sannhets- og forsoningskommisjonens rapport om fornorskingspolitikken overfor samer, kvener/norskfinner og skogfinner.¹⁰ Vi kunne sagt det samme om minoriteters erfaringer; de støter mot en hovedfortelling som ikke rommer deres erfaringer. De siste års store kontroverser rundt offentlige monumenter, særlig rundt hedningsmonumenter, har brakt opp spørsmål om – og forbindelsen mellom – historierepresentasjon, synlighet og makt i det offentlige rom. Sosiale bevegelser som *Rhodes Must Fall* (2015–) i Sør-Afrika og *Black Lives Matter* (2013–) og *#metoo* i USA og internasjonalt har på vektig vis løftet fram hvilke roller og funksjoner offentlig kunst har i etableringen av nasjonale, kollektive og historiebevisste minnekulturer. Hvem er autoriserte fortellere av kollektive historier? Hvilke historier blir fortalt, og hvilke unnslippes og forblir såkalt «untellable»¹¹?

Slike forhandlinger om definisjonsmakt, autoritet og eierskap til ulike gruppers historier har hatt stor betydning for tenkningen om monumenter og minnesteder over hele verden, også her hjemme. KORO har bistått Stortinget med oppgaven om å korrigere den politiske representasjonen på Eidsvolls plass, der det mellom 1964 og 2014 ble reist fem portrettstatuer av menn med historisk betydning for Norge. I 2024 skal den første kvinnen som møtte på Stortinget, Anna Rogstad (1854–1938), hedres med en skulptur.¹²

Vårt moderne samfunn er stadig i endring, politisk, sosialt og materielt, og det pågår til enhver tid en mulig kamp om hvordan kunstverk blir forstått og lest. De siste årene har vi sett mange eksempler på at offentlige kunstverk som har hatt en relativt stabil mening, plutselig har fått nye og flere betydninger. Man kan si at en rådende (majoritets-) gruppes forståelse har blitt utfordret av andre (minoritets-) gruppers alternative måter å lese verk på, og de nye lesemåtene har tatt over og blitt akseptert som nye, legitime og gyldige måter å forstå på.

Det faktum at kunst og politiske bevegelser har en viss sammenheng, gjør at såkalte minnepolitiske kunstverk får fornyet aktualitet. De kryper ut av skyggene og glemsele. Her brukes begrepet «minnepolitisk» som en beskrivelse av:

- (1) kunstverk som svarer på (ofte politiske) forventninger om kunst som fryser, korrigerer eller skaper et minne eller et minnefelleskap,
- (2) verk som en tenker må utfordre og korrigere (den gjeldende) historiske representasjon, eller
- (3) verk som vil belyse og artikulere en ufortalt og ofte undertrykt, kompleks historie.¹³

Revisjoner og debatter av hva som er meningen med verk, foregår vanligvis i museer og i forskningen – for eksempel i den nyere debatten om koloniale kunstverk i samlingen ved

¹⁰ Sannhets- og forsoningskommisjonens rapport ble offentliggjort 1. juni 2023. [Sannhets- og forsoningskommisjonen - sluttrapport \(stortinget.no\)](https://www.sannhets-og-forsoningskommisjonen.no/sluttrapport-stortinget.no)

¹¹ Ingeborg Hjort har i doktorgradsavhandlingen *Forhandlinger om 22. juli-minnet: Den nasjonale minnedagsprosessen 2011–2017* redegjort for begrepet «untellable», som hun henter fra Diane Goldstein *The Sounds of Silence: D Foreknowledge, Miracles, Suppressed Narratives, and Terrorism: D What Not Telling Might Tell Us*. *Western Folklore* årg. 68, nr. 2/3, s. 235D256.: «Goldstein har påpekt hvordan krig, terror og katastrofer skaper en kontekst for 'untellable narratives', fortellinger som blir holdt tilbake i en kombinasjon av ytre press og selvsensur.»

¹² KORO – ved seniorkurator Trude Schjelderup Iversen – hadde det kunstfaglige ansvaret og ledet gjennomføringen av en lukket konkurranse om utformingen av en skulptur som hedrer den første kvinnen som møtte på Stortinget, Anna Rogstad (1854–1938). Christine Aspelund (f. 1966) vant oppdraget, og skulpturen skal avdukes 8. mars 2024. KORO har også tatt initiativ til et samarbeid med samiske kunstnere i forlengelse av Sannhets- og forsoningskommisjonens arbeid.

¹³ Se Trude Schjelderup Iversen: «Å korrigere bildet», i Per Gunnar og Camilla Eeg-Tverbakk (red.): *Turisten*, Orkana forlag 2023, for en nærmere drøfting av dette begrepet.

Nasjonalmuseet. Plasseres et verk utenfor det tradisjonelle kunstrommet, intensiveres ofte disse diskusjonene, og ikke sjelden blir debattene posisjonelle og reduksjonistiske. Den akademiske og arkitektoniske konteksten som museer og gallerier utgjør, skaper og befester gyldige lesninger av kunstverk, mens forhandlingene av et verks betydning(-er) skjer kontinuerlig når verket befinner seg utenfor tradisjonelle kunstrom. I det offentlige rom er det derfor vanskeligere å etablere – selv midlertidige – autoritative verksmeninger. Minnsteder virker på en mer direkte måte i vårt møte med det. Kunstneren mister kontroll over betydningslagene som kan og vil oppstå i møtet med det samfunnet det oppføres i. Vi kan si: Menneskene som besøker minnstedet, spiller en helt sentral rolle i det. John Dewey ville sagt: Menneskene *skaper* det.

5.2. Kunsten og 22. juli

Å starte arbeidet med et nytt, permanent 22. juli-minnsted handler, fra et kuratorisk perspektiv, på mange måter om å fortsette utforskningen av på den ene siden det komplekse feltet minnekultur og på den andre siden rollen samtidskunsten kan ha i forbindelse med det. Det forutsetter en åpenhet om hva som kan skje (i form av kunstneriske ideer), og en profesjonell tillit til kunstneres og arkitekters sensibilitet, refleksive kapasitet og sosiale evner. At vi henvender oss til utøvende kunstnere og arkitekter for å løse oppgaven om å lage et nasjonalt minnsted, handler med andre ord om at samfunnet har en tro på at kunsten kan tilby et fellesskap, være et sted for sorgbearbeiding og bidra til refleksjoner over terrorangrepens konsekvenser.

I denne innledende fasen vil arbeidet handle om å legge til rette for og søke etter det som kan være et felles grunnlag for dialog, erfaringsutveksling og kunnskapsdeling. Det er stadig tydeligere at hverken kunstutvalg eller juryer alene kan skape en slik fellesforståelse.

De mange debattene rundt de kunstneriske bearbeidelsene som ble skapt i kjølvannet av 22. juli, handlet ofte, men ikke utelukkende, om ulike syn på hva meningen med verkene var. Var Jonas Dahlbergs vinnerforslag et skjermet og omsorgsfullt minnsted som framstilte tapet og dermed identifiserte seg med ofrene og etterlatte etter terrorhandlingene, eller var det en hard artikulering av et åpent sår som aldri fikk gro? Dahlbergs intensjon var å lage det første, mens enkelte kritikere uttrykte at meningen med verket var nærmere det siste.

Uenighetene som ble beskrevet i media i kjølvannet av 22. juli, har noen gjennomgående kjennetegn. Ifølge kritiker i Klassekampen, Kåre Bulie, viste uenigheten ofte hvordan fagfolk og det bredere publikum gjerne forholder seg ulikt til kunst – og spesielt til samtidskunst. Ifølge Bulie har samtidskunsten ingen sterk posisjon i norsk offentlighet, og den har et tilsvarende svakt vern når den blir stilt overfor en ekstrem hendelse som terrorangrepene representerer. På mange måter er dette ingen ny situasjon; store politiske hendelser (holocaust, verdenskrigene, Vietnamkrigen mfl.) har endret både kunstens uttrykk og kunstens rolle. Dagens politiske spørsmål og bevegelser kommer til uttrykk i kunsten som estetiske formutfordringer, som igjen bidrar til meningsforflytninger og utforskninger av nye arbeidsmetoder og materialbruk.

Kunsten som lages i dag, har det til felles at dens betydning ikke er bestemt en gang for alle. Den tyske filosofen Theodor W. Adorno beskrev dette som kunstens «doble karakter», preget av prosessualitet og tilblivelse («becoming»)¹⁴. For Adorno innebar det at kunsten står i et avhengighetsforhold til fortolkning og språk (kunstkritikk, filosofi og forskning) for å tre fram som kunst. For Dewey er det betrakteren som fullfører verket gjennom sin egen erfaring (konfigurering).

De siste 20 årene har det skjedd et betydelig skifte i hvordan kunst produseres og kurteres, og i kunsthistorien diskuteres det hvordan kunstnerrollen utøves i dag. Den amerikanske kunsthistorikeren Grant Kester omtaler i verket *Conversation Pieces* (2013) overgangen fra å tenke på kunst som noe som på forhånd er forestilt (av kunstneren), og som deretter presenteres for et publikum, til ideen om kunst som en prosess med gjensidig

¹⁴ Theodor W. Adorno: *Estetisk teori* (1970), oversatt av Arild Linneberg, Vidarforlaget 2021.

(med-)skapende arbeid. Kunstfeltet i dag er imidlertid fortsatt dominert av produksjon av tradisjonelle kunstobjekter. Samskaping forekommer i økende grad, men har på ingen måte overtatt produksjonen og posisjonen til kunstnersubjektet.

5.3. Kunnskapsserie

Ordsiftene om minnesteder i Norge har vært mange og høylytte, men en systematisk faglig samtale rundt de i dag endrede betingelsene for kunstnerisk minneforvaltning har ikke i tilstrekkelig grad funnet sted. Etter 2011 har det vokst fram flere fagmiljøer som forsker på den stadig økende mengden kunstneriske bearbeidelser av minnet etter 22. juli. Vi ønsker å legge til rette for og etablere et forum for dialog, meningsutveksling og refleksjon mellom kunstnere, forskere, fagfolk og et generelt publikum.

En foredragsserie om relevante problemstillinger som knyttes til minnesteder, monumenter og minneverk i dag, kan bidra til at den offentlige samtalen bygger på kunnskap, opplysning og tilgjengeliggjøring av de spørsmålene som preger dette fagfeltet i dag. Kunnskapsserien, som skal arrangeres parallelt med konkurransens trinn, vil bygge på KOROs internasjonale forelesningsserie *Critical Issues in Public Art*, som fant sted mellom 2013 og 2016. Der så vi nærmere på betingelsene for kunst i offentlig rom og sammenhengene som kunsten inngår i.¹⁵

Relevante aktører og ledende fagfolk på feltet inviteres til å diskutere hvordan både historiske minnesteder og minnesteder som er laget av samtidskunstnere og arkitekter, kan håndtere eksisterende minner og skape historisk bevissthet, innsikt, kunnskap og nye minner. Arrangementene kan dreie rundt følgende spørsmål: Hva skiller såkalt flertydige («multidirectional») minnesteder fra mer klassiske minne-monumenter som ønsker å skape et mer stabilt meningsinnhold? Hvordan har «performative memorials» skapt et åpnere rom for følelser og kroppens rolle i minnebearbeiding? Hva skiller «performative memorials» fra sosiale og relasjonelle monumenter og minnesteder? Og hvordan har anti-monumenter og «counter-monuments», fornyet kunstneriske minneuttrykk med vekt på fraværsestetikk og artikulering av tap? Kan den pågående monument-aktivismen ses på som et ønske om å inkludere og uttrykke demokratiske praksiser og en mer inkluderende og flertydig historiefortelling? Hvordan forstår konkurransedeltagerne for et permanent minneste i regjeringskvartalet denne oppgaven, og hva slags svar gir de?

¹⁵ *Critical Issues in Public Art* inviterte Hans Haacke, Eirin Støen, Magdalena Malm, Goksøyr/Martens, Camille Norment, Grant Kester, Nato Thompson, Apolonija Šušteršič, Oslo Pilot ved Eva Gonzales-Sancho og Per Gunnar Eeg-Tverbakk, Suzanne Lacy, Maria Lind, Andrea Phillips, Mary Jane Jacob, Jasmina Cibic, Mechtild Widrich, Paul O'Neill, Per Gunnar Eeg-Tverbakk, Knut Åsdam, Thomas Hirschhorn, Rosalyn Deutsche, Marianne Heier, Claire og Doherty. Enkelte forelesninger finnes her: <https://vimeo.com/showcase/3640358>.

Etter at skisseforslagene har blitt innlevert, vil de ti konkurransedeltagerne inviteres til å presentere sine forslag. Dermed vil ikke bare vinnerutkastet, men alle forslagene bidra til å utforske hva et minneste kan være i dag.

Kunnskapsserien vil i hovedsak finne sted i Oslo, men andre steder skal også vurderes. Minnesteedet er et nasjonalt anliggende. Arrangementene skal filmes og gjøres tilgjengelig digitalt.

Kunnskapsserien som har fått tittelen «*Memorials and Society: Forventninger, forhandlinger og kunstneriske bearbeidelser i det 21. århundret*» ble lansert 1. september 2023. Det første arrangementet «*Performative memorials*» skjer 21. september på Deichman i Bjørvika. Informasjon om dette og kommende arrangementer publiseres på KOROs nettside og Facebook.

Thomas Hirschhorn på Critical Issues in Public Art. Foto: KORO

6. Eksempler og referanseverk

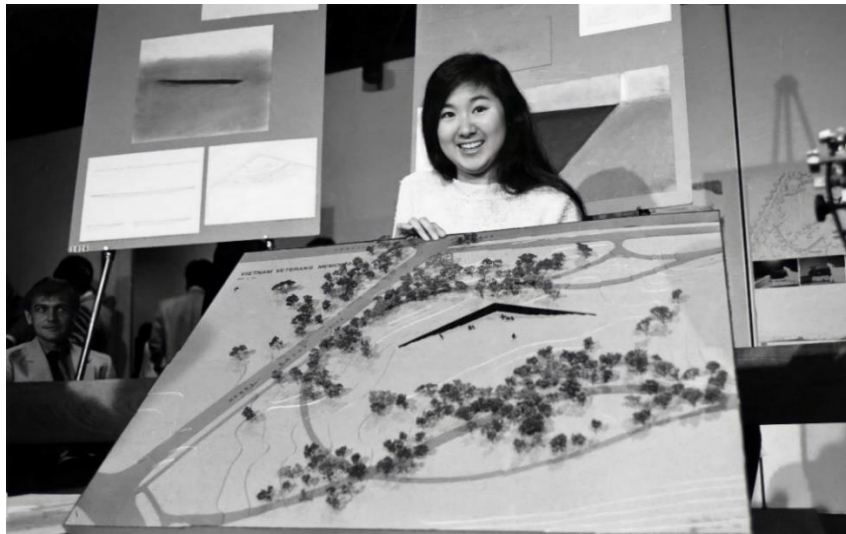
6.1. Eksempler på minnesteder

Det finnes en rekke minnesteder fra ulike samfunn og land som kan vurderes som relevante referanser for det nasjonale minnstedet i regjeringskvartalet. I dette kapitlet presenteres et begrenset utvalg som viser et mangfold i uttrykk, form, omfang og tematikk, og som har relevans for dette oppdraget. Felles for eksemplene er at de knytter seg til menneskeskapte, traumatiske hendelser, enten det er terrorisme som er utført mot et samfunn, eller det er et samfunn eller styresmaktene selv som har initiert og utøvd vold eller overgrep overfor befolkningen. Bearbeidelsene etter menneskeskapte tragedier innebærer ofte et ønske om å forstå bakteppet, et behov for informasjon eller opplysning, og et krav om å forhindre lignende hendelser. Minnesteder etter menneskeskapte tragedier bygger dermed gjerne på en preventiv holdning eller intensjon: «for at dette ikke skal skje igjen». Fire av eksemplene vi har valgt ut, er minnesteder eller verk som, i likhet med minnstedet i regjeringskvartalet, er tett knyttet sammen med lærings- eller informasjonssenter. I flere av nyere tids minnesteder har deltagelse og samskaping satt sitt preg på både verk og prosess. Dette vurderes også som svært relevant for et minnsted av vår tid, og flere av eksemplene demonstrerer dette. Ikke alle verkene defineres som minnesteder, like fullt er de relevante og bidrar til å vise spennet dette oppdraget opererer innenfor. Følgende verk presenteres på de neste sidene:

- Maya Lin: *The Vietnam Veterans Memorial*, Washington (1982).
- Michael Arad og Peter Walker: *Reflecting Absence*, New York (2011).
- Doris Salcedo: *Fragmentos*, Bogota (2018).
- Peter Eisenman: *Holocaust-Mahnmal – Denkmal für die ermordeten Juden Europas*, Berlin (2005).
- Micha Ullman: *The Empty Library*, Berlin (1995).
- Dani Karavan: *Passages, Homage to Walter Benjamin* (Walter Benjamin Memorial) Portbou, Spania, (1990–1994).
- Camille Norment: *Sekvensielt fremført lydinstallasjon basert på klangen fra DS Donaus skipsklokke*, Oslo (2021).
- Jumana Manna: *Substitute* (arbeidstittel), (planlagt ferdigstilt 2025) Oslo.

Maya Lin: *The Vietnam Veterans Memorial, Washington (1982)*

Maya Lin var 21 år gammel og arkitektstudent da hun vant den åpne konkurransen om å lage et minneste som skulle hedre omkomne etter Vietnamkrigen i parken The National Mall i Washington D.C. *The Vietnam Veterans Memorial* består av to svarte granittvegger, hver av dem har 70 paneler med navneinskrripsjoner. Veggene er glattpolerte og reflekterer omgivelsene, slik at de som besøker minneste, ser sitt eget speilbilde reflektert i de over 5800 navnene på de omkomne. Slik formgis det tapet som døden innebærer, som noe privat, personlig og ugjenkallelig. Veggene peker i hver sin retning, mot Washington-monumentet på den ene siden og mot Lincoln-monumentet på den andre, og danner en v-form som skjærer seg ned i bakken langs en gressvoll. Maya Lins *The Vietnam Veterans Memorial* regnes som det første minneste som artikulerer og formga en såkalt fraværestetikk, der «negativ form» er en viktig ingrediens. Lin tenkte seg at hun med en kniv kuttet et dypt kutt i jorda i parken, og sårkuttet lot hun deretter bekles i granitt. Maya Lins minneste har vært toneangivende for senere tiders minneste og «anti-monumenter».¹⁶

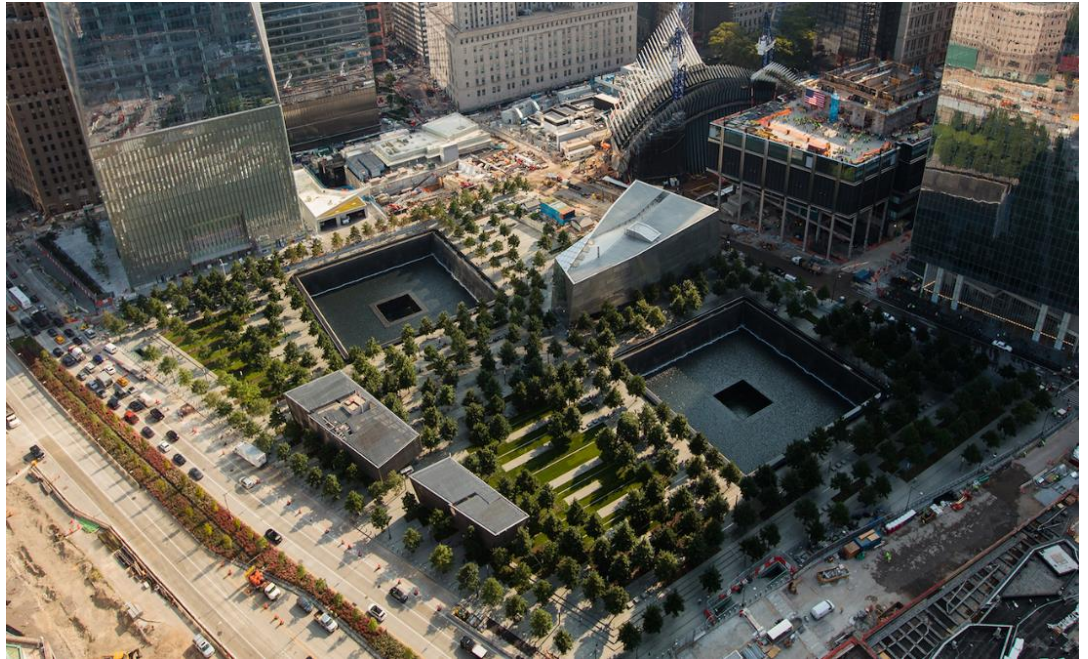

The Vietnam Veterans Memorial av Maya Lin. Foto: Maya Lin Studio

¹⁶ Anti-monumenter, eller «counter-monuments», som James Young kalte det i 1993, har til felles at de ser bort fra de klassiske monumentenes tre hovedelementer: realistiske og figurative representasjoner, ambisjon om synlighet og lang varighet. James E. Young: «The Counter-Monument: Memory against Itself in Germany Today», *Critical Inquiry*, Vol. 18, No. 2 (Winter, 1992), s. 267–296 The University of Chicago Press.

Michael Arad og Peter Walker: *Reflecting Absence*, New York (2011)

Fraværsetetikk er også gjennomgående i Michael Arads og Peter Walkers design til *Reflecting Absence*, minnesteedet etter terrorangrepene i New York 11. september 2001. To nedsenkede basseng er plassert i de tidligere fotavtrykkene til World Trade Centers nord- og sørtårn. Designet kan ved første øyesyn framstå som en tradisjonell kunstnerisk «grand gesture», altså at en sterk, umiddelbar form dominerer det estetiske uttrykket, men Arad/Walker har uttalt at de var opptatt av å gjenskape samholdet de opplevde i dagene etter terrorangrepet. For Arad/Walker framsto det offentlige rommet på svært konkret vis som et demokratisk mulighetsrom. Designet er derfor et forsøk på å skape et substansielt sted for minne, ved å ikke isolere minnefunksjonen som noe adskilt fra det øvrige offentlige rom med dets mange ulike funksjoner. Sentralt for ideen var derfor at det nye offentlige rommet måtte romme «play and work» i tillegg til minnefunksjonen. Arad/Walkers betraktninger er relevante for minnesteedet i regjeringskvartalet, som nettopp vil inngå i et nybygd regjeringskvartal og et nytt offentlig rom som rommer mange og sammensatte funksjoner.

Reflecting Absence av Michael Arad og Peter Walker. Foto: PWP Landscape Architecture

Doris Salcedo: *Fragmentos*, Bogotá (2018)

Den colombianske kunstneren Doris Salcedo beskriver selv installasjonen *Fragmentos* (2018) som et «counter-monument». Verket består av 1300 spesiellagede fliser lagt som et gulv i et nytt visningssted for samtidskunst i ruinene av et hus i kolonistil i Bogotá. Salcedo smeltet 37 tonn våpen som hadde blitt levert inn av FARC-opprørere (Revolutionary Armed Forces of Colombia) som en del av fredsavtalen mellom myndighetene og FARC. Hun innledet et samarbeid med noen av de utallige kvinnene som ble utsatt for seksuelle overgrep under konflikten, og sammen formet de metallet til 1300 fliser. *Fragmentos* er dels en struktur (gulvet) for et utstillingssted for samtidskunst, og dels et konseptuelt kunstverk. Det ses på som et vellykket medskapende og relasjonelt minnested etter ugjerningene som den 52 år lange krigen forårsaket, hvor hundretusener døde og millioner ble fordrevet.

Salcedos verk viser at kunstnere kan utrette noe meningsfullt selv når oppdraget har strenge rammer. I den utlyste konkurransen gikk det fram at de innleverte våpnene skulle inngå som materiale i minnestedet. Dersom det fantes forventninger om et monument som signaliserte triumf, ble de gjort til skamme gjennom kunstnerens og de medskapende kvinnenes håndtering, i et langt mer nedtonet språk. Medskapning og det prosessuelle i Salcedos verk er sentralt. En viktig del av prosjektet er ambisjonene om å løfte fram flere kunstneriske ytringer i det nye minnestedet gjennom skiftende utstillinger. Salcedo har skapt et minnested som åpner for nye ytringer, aktiviteter og prosesser uten å gå av veien for den underliggende manifesteringen (altså våpnene) – og dermed den nokså bokstavelige bearbeidingen – av et nasjonalt traume.¹⁷

Fragmentos av Doris Salcedo. Foto: Doris Salcedo Studio

¹⁷ https://www.youtube.com/watch?v=d7rAb2O0JV8&ab_channel=MuseoNacionaldeColombia

Peter Eisenman: *Holocaust-Mahnmal – Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Berlin (2005)*

Denkmal – minnesmerket over Europas myrdede jøder – ble innviet i mai 2005 for å minnes de 6 millioner jødiske ofrene for holocaust. Denkmal dekker et område på 19 000 kvadratmeter sentralt plassert i Berlin. Det består av 2711 betongfundamenter i forskjellig høyde, arrangert i et rutemønster, plassert på en svakt hellende tomt.

Ifølge Peter Eisenman var tanken å lage en desorienterende, urovekkende og forvirrende fysisk struktur som uttrykk for et system som har mistet all menneskelighet. Den særegne formen ble først utviklet i samarbeid med den amerikanske kunstneren Richard Serra, men Serra trakk seg fra konkurransen, og Eisenman utviklet den siste modifiserte versjonen på egen hånd.

Denkmal er plassert i nær forbindelse med et informasjonssenter under bakkenivå, og senterets innvendige takkonstruksjon speiler de utvendige formene i minnesteedet. Slik tematiseres det nødvendige og uatskillelige forholdet mellom minne og historie, erfaring og informasjon. Informasjonssenteret formidler kunnskap om den nasjonalsosialistiske terroren rettet mot europeiske jøder i årene 1933–45. I senteret finnes også navnene på alle kjente jødiske ofre etter holocaust, skaffet til veie i samarbeid med Yad Vashem-museet i Israel.

Field of stelae over bakken og *Room of dimensions* i informasjonssenteret under. Foto: Marko Priske / Stiftung Denkmal

Micha Ullman: *Bibliothek / The Empty Library*, Berlin (1995)

I samme by finner vi også et annet minnested med tilknytning til holocaust, men med et helt annet uttrykk. Minnestedet *The Empty Library* av Micha Ullmann består ved første øyesyn av en glassplate, eller et vindu som er felt ned i bakken, og en messingplate som informerer om at på denne plassen, Bebelplatz, brant nasjonalsosialistiske studenter og professorer i 1933 bøker de fant upassende.

Sammen med informasjonsteksten står et enkelt sitat av Heinrich Heine, skrevet i 1821: «Das war ein Vorspiel nur, dort wo man Bücher verbrennt, verbrennt man auch am Ende Menschen.» («Det var kun en opptakt; der de brenner bøker, vil de til slutt også brenne mennesker.»)

Besøkende må gå helt inntil glassplaten, gjerne sette seg på kne for å kikke ned gjennom ruten. Der kan de se et rom under plassen. Veggene består av tomme, hvite bokhyller. Publikum må altså aktivt oppsøke og bøye seg ned for å ta inn tomrommet og fraværet. At bokbrenningen fant sted akkurat her, på denne plassen, forsterker budskapet. Samtidig peker sitatet, skrevet mer enn 100 år før nazistenes bokbrenning, på de andre holocaust-minnesmerkene i Berlin.

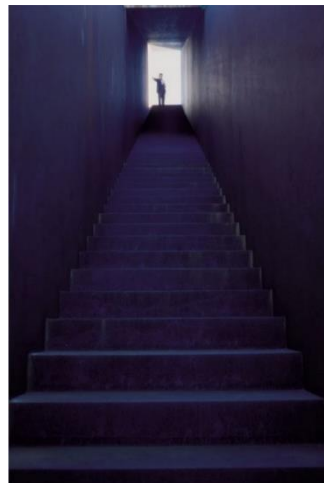
Bibliothek / The Empty Library av Micha Ullmann, Bebelplatz, Berlin av Micha Ullmann. Foto: Aaron Siirila (CCBY-SA2.5)

Dani Karavan: *Passages, Homage to Walter Benjamin (Walter Benjamin Memorial)* Portbou, Spania (1990–1994)

Dani Karavans monument over den jødiske filosofen Walter Benjamin (1892–1940) befinner seg i den spanske grensebyen Portbou, hvor Benjamin endte sitt liv på flukt fra nazistene i 1940. Den personlige flukten er et viktig utgangspunkt for kunstneren, særlig i minnstedets hovedstruktur: En bratt, innkapslet passasje som er skåret inn i fjellet ned mot havet, lar den som besøker stedet, oppleve en skarp overgang fra lys til mørke, fra frihet til tvang og tap av håp. Trappen ender i løse luften over havet og klippene.

Typisk for Karavans arbeider er at han bruker separate elementer i en landskapsinstallasjon, her nennsomt plassert rundt den lokale kirkegården hvor Benjamin er begravet. De skulpturelle valgene Karavan gjør, skaper et minnsted der en må gå fra element til element. Den bratte, trange tunnelen markeres ved en inngang formet som en triangel, laget av cortenstål. Det samme materialet går igjen i en trapp med utsikt til et gammelt oliventre som en først når etter en litt strabasjøs ferd. Det siste elementet er en plattform som danner en utsiktsplass med en enkel, kubeformet sitteplass. Til sammen former stålelementene, oliventreet, en arabisk kaktus og til sist Benjamins minnestein i kirkegården et minnelandskap som også uttrykker Benjamins egen minnefilosofi, nedfelt i boken vi kjenner som *Passasjeverket*, utgitt uferdig og posthumt (1982).

Karavans tunnel har et spektakulært formspråk som går igjen i flere minnsteder i nyere tid, kanskje først og fremst hos Maya Lin. Her vurderes heller den mindre kjente (og fotograferte) delen av minnstedet som viktig: Dannelsen av et minnelandskap som oppfordrer til bevegelse mellom de kunstnerskapede elementene i stål, og det disse peker på, utdyper og forsterker.

Passages av Dani Karavan. Foto: Dani Karavan Studio

Camille Norment: *Sekvensielt fremført lydinstallasjon basert på klangen fra DS Donaus skipsklokke, Oslo (2021)*

Camille Norments installasjon er et kunstverk til Holocaust-senteret (HL-senteret) som ble etablert i forbindelse med at senteret ble utvidet. Installasjonen ble ferdigstilt i 2021. Selv om verket ikke var ment som et minnested, har det mange av de kvalitetene som vurderes som relevante for minnestedet i regjeringskvartalet.

Verket består av flere deler: En benk plassert i rommet som danner overgangen mellom Villa Grande og det nye påbygget, er det første man møter. Fra benken kan man se ut mot et vannspeil som ligger mellom nytt og opprinnelig bygg. Et lydverk eller en komposisjon basert på klangen fra Donaus skipsklokke spiller sekvensielt. Lyden fra klokken skaper både vibrasjoner i benken og en vibrasjon i vannspeilet utenfor som forplanter seg som ringer i vann.

Besøkende ved HL-senteret har gjerne sett de pågående utstillingene fylt med informasjon og fakta før de kommer hit, og kan deretter oppleve det nærmest kontemplative verket til Norment. HL-senteret forteller at verket fungerer svært godt som et sted for ettertanke for elever som besøker senteret.

Sekvensielt fremført lydinstallasjon basert på klangen fra DS Donaus skipsklokke av Camille Norment. Foto: Niklas Hart

Jumana Manna: *Substitute* (arbeidstittel), Oslo

Jumana Mannas kunstverk er under produksjon, og vil bli en del av det nye regjeringskvartalet. Verket kommer til å være nedfelt i bygulvet på Johan Nygaardsvolds plass og vil dekke et område på ca. 800 m² mellom den nybygde A-blokken og den eksisterende Lindealleen. Kunstverket er vinnerforslaget fra KORO's konkurranse om bygulvet i nytt regjeringskvartal. Verket er ikke et minneste, men anses som en relevant referanse likevel. I tillegg er verket vesentlig fordi det trolig vil inngå i en direkte dialog med minneste, gitt dets plassering.

I kjernen av prosjektet står ideen om gjenbruk av stein som er hentet fra eksisterende bygninger, byggeplasser og deponier i kommuner i hele landet, og Manna har invitert alle kommuner og fylkeskommuner til å bidra til kunstverket. De uensartede steinene vil tilføre bygulvet et innslag av uregelmessighet og spontanitet, og samtidig markere et brudd med den stramme arkitekturen og plassens utforming. Kunstverket åpner opp for refleksjoner rundt samfunnets rom for mangfold og ulikhet. Samtidig ønsker kunstneren at det også kan fungere som en påminnelse om regjeringskvartalets nyere historie: både traumene etter terrorangrepet og bearbeidelsen og gjenoppbyggingen som fulgte. Kunstverkets endelige utforming og betydning vil ikke være klar før all steinen er samlet inn og satt sammen til en større helhet og sammenheng med omgivelsene. Dette arbeidet pågår nå i samarbeid med erfarne steinleggere.¹⁸

Jumana Mannas kunstverk kan uttrykke det Mechtild Widrich har betegnet som en ny «ethics of care» (omsorgens etikk) i offentlig kunst.¹⁹ Manna går bokstavelig til verks: Gjennom ønsket om ikke å utvinne ny stein, men gjenbruke stein fra hele landet, har det også oppstått en involverende prosess, et medskapende engasjement, som vil resultere i et større eierskap til verket når det står ferdig.

Detaljutsnitt og illustrasjon av hvordan verket *Substitute* (arbeidstittel) vil inngå i bygulvet på Johan Nygaardsvolds plass. Illustrasjoner: Jumana Manna / Statsbygg / Team Urbis.

¹⁸ Agaia AS er Statsbyggs entreprenør for byromsentreprisen og samarbeider med KORO om den praktiske utformingen av verket.

¹⁹ Mechtild Widrich: *Monumental Cares: Sites of history and contemporary art*. Manchester University Press 2023.

7. Betydningen av stedet og sammenheng med omgivelser

7.1. En integrert del av det gjenoppbygde regjeringkvartalet

Terrorangrepene 22. juli var et angrep rettet mot sittende regjering, Arbeiderpartiet og AUF. Terrorangrepene fikk enorme konsekvenser for svært mange og berørte oss alle som medborgere.

Bombeangrepet i regjeringkvartalet var rettet mot den sentrale statsforvaltningen og landets demokratiske institusjoner. Det førte til at en rekke regjeringskontorer, herunder Statsministerens kontor, Justis- og politidepartementet, Nærings- og handelsdepartementet, Olje- og energidepartementet, Helse- og omsorgsdepartementet, Arbeidsdepartementet, Kunnskapsdepartementet og deler av Finansdepartementet ikke kunne benyttes. Statsministerens kontor, fire departementer og deler av DSS har siden 2011 vært lokalisert andre steder i byen, i varierende avstand fra regjeringkvartalet på Hammersborg.

Året etter terrorangrepene besluttet regjeringen Stoltenberg II at hovedtyngden av departementene fortsatt burde være samlet i regjeringkvartalet.²⁰ I 2014, etter at flere utredninger var gjennomført og regjeringen valgte konseptet, kom beslutningen om å flytte også Utenriksdepartementet og Miljøverndepartementet til regjeringkvartalet slik at alle departementene (med unntak av Forsvarsdepartementet) kunne samles på Hammersborg.²¹

Oversiktsbilde over bygg og byggetrinn i nytt regjeringkvartal. Illustrasjon: Statsbygg / Team Urbis

²⁰ <https://www.regjeringen.no/no/dokumentarkiv/stoltenberg-ii/fad/taler-og-artikler/2012/regjeringkvartalets-framtid/id670601/>

²¹ I 2011 var det Utenriksdepartementet, Forsvarsdepartementet og Miljøverndepartementet som ikke holdt til rundt regjeringkvartalet
<https://www.regjeringen.no/contentassets/e53b807bbb1e450383f21e87a8515689/no/pdfs/stm201820190021000dddpdfs.pdf>

Nytt regjeringskvartal skal dimensjoneres for 4 100 ansatte.²² I tillegg vil det være ca. 130 000 besøkende pr. år, noe som gir i underkant av 600 registrerte besøkende pr. normalarbeidsdag. En rekke andre virksomheter holder til i nærheten, blant annet VG, Trefoldighetskirken og Høyesterett. En del partikontorer og fagforeninger holder også til i området.

Det legges opp til at utformingen av det nye regjeringskvartalet skal bidra til «en betydelig forbedret øst–vest-gangforbindelse», og det antas at det vil bli en økt strøm av gående og syklende i området. I byggetrinn 2 vil den planlagte regjeringsparken bidra til at områdene også vil kunne benyttes til rekreasjonsformål. Regjeringskvartalet og minnesteedet vil være et sted som henvender seg til hele Oslos befolkning, men også til tilreisende fra inn- og utland. Se [Statsbyggs prosjektside](#) for mer informasjon om byggeprosjektet.

Det nasjonale minnesteedet vil dermed på den ene siden ha en åstedsdimensjon: være direkte koblet til terrorangrepet og håndtere en traumatisk historie. På den annen side vil minnesteedet bli en integrert del av det nye regjeringskvartalet der statsansatte hver dag forvalter demokratiske funksjoner.

Erfaringer fra AUFs gjenoppbygging av Utøya og det nasjonale minnesteedet i Hole har vist oss at det må være en dynamisk balanse mellom minne, historie og videre liv. Disse ulike bestanddelene skal ikke stå i opposisjon til hverandre, men må henge sammen på en meningsfull måte. Minnesteedet vil ikke bli stående alene, men være direkte tilknyttet 22. juli-senteret, ligge midt i hjertet av Norges statsforvaltning, side om side med et aktivt departementsfelleskap, i et offentlig byrom for folk, midt i en levende by. Forvaltningen av minnet vil dermed inngå i en større helhet i dag og i framtiden.

7.2. Sammenhengen med minne- og læringscenteret

Minnesteedet skal ligge på Johan Nygaardsvolds plass mellom Lindealleen og den nye inngangspaviljongen til 22. juli-senteret. Minnesteedet vil dermed etableres over og inntil 22. juli-senteret. Minnesteedet og minne- og læringscenteret vil stå i en sterk gjensidig sammenheng med hverandre, og vil av mange besøkende oppfattes som en helhet.

En slik sammenheng føyer seg inn i en sterk faglig tradisjon der nettopp minne, refleksjon, kunnskap og engasjement er tett forbundet, som vist gjennom eksempler i kap. 6. Flere av føringene for arbeidet med minnesteedet (jf. kap. 2.1) knytter også minnesteedet og minne- og læringscenteret sterkt sammen. Det nye minnesteedet vil fullføre minne- og læringsaksen mellom regjeringskvartalet og Utøya, og føye seg inn i dette landskapet.

22. juli-senteret har et tydelig samfunnsoppdrag og et klart formidlingsmandat

22. juli-senteret ble midlertidig etablert av Kommunal- og moderniseringsdepartementet i 2015, i første etasje av den terrorkadde Høyblokken. Senterets virksomhet har siden 1. juli 2019 vært underlagt Kunnskapsdepartementet. Siden etableringen har senteret utviklet seg med et klart og permanent samfunnsoppdrag, tydeliggjort gjennom senterets mandat:

- 22. juli-senteret skal formidle kunnskap om terrorangrepet i regjeringskvartalet og på Utøya 22. juli 2011.
- Gjennom utstillinger, undervisning og dokumentasjon vil 22. juli-senteret bidra til en historiebevisst forvaltning av minnet om terrorangrepet, for skoleverket og allmennheten.
- Senteret skal legge til rette for diskusjon og refleksjon om 22. juli 2011 og beslektet tematikk, i lys av historiske og samtidige, nasjonale og globale spørsmål.
- Gjennom undervisning som vektlegger elevmedvirkning skal 22. juli-senteret bidra til å styrke elevers demokratiske ferdigheter og historiebevissthet, og bidra til at kunnskap om, årsaker til og konsekvenser av 22. juli 2011 videreføres til nye generasjoner.

²² Besluttet av regjeringen gjennom revidert nasjonalbudsjett (RNB) 2022 <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/prop.-115-s-20212022/id2912723/?q=regjeringskvartalet&ch=3>

Etableringen i 2015 var midlertidig, men i 2019 vedtok et enstemmig Storting å be regjeringen sørge for at «så mye som mulig av 22. juli-senteret slik det står i dag, blir bevart og blir et viktig element i det nye regjeringskvartalet». Regjeringen besluttet senere på året at senteret skal plasseres permanent i det nye regjeringskvartalet, og bestemte samtidig at Statsministerens kontor ikke skulle flytte tilbake til Høyblokken når den var ferdig rehabilitert, men flyttes til D-blokken av sikkerhetsårsaker. Statsbygg jobber på oppdrag fra Kunnskapsdepartementet med å bygge og renovere lokalene til nytt 22. juli-senter i Høyblokken og senterets virksomhet er flyttet til Teatergata i byggeperioden.

Det midlertidige senteret (2015- 2019) lå i to paviljonger og dels under Høyblokken. Når Høyblokken igjen skal tas i bruk til departementsformål gjør sikkerhetshensyn at senterets lokaler ikke kan ligge direkte under eller helt inntil departementsfunksjoner. Senteret vil derfor miste deler av lokalene de hadde ved etableringen. For å få tilstrekkelig plass bygges en ny underetasje under Johan Nygaardsvolds plass, og en ny inngangspaviljong på gateplan. Den nye underetasjen blir liggende rett under arealet som er satt av for permanent nasjonalt minnested etter 22. juli. Nytt 22. juli-senter skal beskrives nærmere i konkurransegrunnlaget.

Som en del av byggeprosjektet har KORO fått oppdrag om kunst i nytt 22. juli-senter (i henhold til statlig ordning), og oppdraget ses (foreløpig) i sammenheng med oppdraget om minnestedet. Vi ønsker å holde mulighetene åpne for at en kunstner eller et kunstner-team får begge oppdragene. Konkurransen om minnestedet vil derfor åpne for at kunstnerne kan komme med forslag som også har en spesifikk forbindelse til 22. juli-senteret, enten som fysisk verk eller som et sosialt, performativt eller relasjonelt verk, og som dermed også kan være et svar på oppdrag om kunst i 22. juli-senteret. Konkurransen vil ikke kreve dette, men peke på muligheten. Det vil være mulig senere å beslutte å løse de to prosjektene som helt adskilte, men koordinerte prosjekter. Med unntak av kunstprosjektene i de offentlige uterommene vil dette være det eneste kunstprosjektet i nytt regjeringskvartal som vil være allment tilgjengelig.

Skisse av den planlagte nye inngangspaviljongen på Johan Nygaardsvolds plass. Minnestedet vil på plassen foran inngangspaviljongen. Illustrasjon: Team Urbis / Statsbygg

7.3. 22. juli-landskapet og kunsten i regjeringskvartalet

Regjeringskvartalet fikk omfattende skader som følge av eksplosjonen, og sporene var tydelige i lang tid. Krateret etter bilbomben ble raskt fylt og erstattet med betong og asfalt fordi man ønsket å ta i bruk området igjen. Når kvartalet nå gjenreises, og går fra å være tomme og ødelagte lokaler til nyrenoverte arbeidsplasser, forsvinner flere av sporene etter terrorangrepet. Noen blir likevel værende, enten som konsekvenser av aktive valg for å bevare minnespor, eller som elementer som har fått endret betydning etter 22. juli. Statsbygg har på oppdrag fra Kommunal- og distriktsdepartementet kartlagt minnespor

i regjeringskvartalet.²³ Dette materialet har blant annet vært sentralt i rehabiliteringen av Høyblokken, og bevaring av spor i 22. juli-senteret. Materialet vil bli kommunisert til konkurransedeltagerne ved oppstart.

Et eksempel på spor er **VG-monteren** i Akersgata 55. Trykkbølgen fra bomben ødela monterer, og i to år sto monterer urørt med lesbare avissider fra morgenen fredag 22. juli, bak det krakelerte glasset. Da den skulle kasseres i 2013, satte kunstneren Ahmad Ghossein i gang en redningsaksjon for å bevare monterer gjennom kunstprosjektet *Relocating the past: ruins for the future*. Monterer ble flyttet til et buskur vis-à-vis VG-bygningen i 2013, der den sto fram til juli 2020. Nå er monterer tilbake på sin opprinnelige plass, og gjennom prosjektet sitt har Ahmad Ghossein fått oss til å bevare et fysisk spor, eller avtrykk, for ettertiden. Inne i monterer henger fortsatt avissidene som meldte om sommervær og en regnvåt helg rett før Norge ble forandret.

Minnestedet vil inngå i et landskap i regjeringskvartalet med flere andre kunstverk, både historiske og nye produksjoner, som har varierende tilknytning til 22. juli. Knut Steens skulptur **Aurora** sto på Einar Gerhardsens plass og ble skadet i angrepet, og har vært midlertidig plassert siden 2011. Som en del av kunstprosjektet i nytt regjeringskvartal vil trolig verket komme tilbake til regjeringskvartalet og plasseres i parken når denne bygges. Et hovedverk i Hannah Ryggens kunstnerskap **Vi lever på en stjerne** (1958), ble også skadet i terrorangrepet, og senere restaurert med en synlig flenge som vitner om udåden. Tekstilverket vil bli plassert i vestibylene til Statsministerens kontor i det nye regjeringskvartalet.

Dønning av John Audun Hauge var opprinnelig plassert i hjørnet av Johan Nygaardsvolds plass mot G-blokken. Den var tenkt som en sosial skulptur i stein som skulle innby til bruk, og området var beplantet med både trær og busker. I flere år etter terrorangrepene ble **Dønning** benyttet som et sted for blomsternedleggelse under de årlige markeringene på plassen. Sommeren 2020 ble den demontert på grunn av byggearbeidene, og sendt på lager. Verket skal tilbakeføres til Johan Nygaardsvolds plass, mellom den nye regjeringsparken og Akersgata som en del av kunstprosjektet i nytt regjeringskvartal.

Relocating the past av Ahmed Ghossein. VG monterens glass knuste som følge av eksplosjonen. Monterer har fortsatt avissidene fra 22. juli. Foto: Niklas Hart / KORO

²³ Rapportene *Kartlegging av minnespor i regjeringskvartalet etter terrorhendelsen 22. juli 2011*, Team Urbis, 26.4.2019 og *Spor etter 22. juli – kategorisering og vurdering av synlige spor i Høyblokkes første etasje*, Team Urbis, 18.03.22 (utført av Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU))

Picassos to utsmykkinger **Måken** og **Fiskerne** opprinnelig laget til den nå revne Y-blokka skal få nye plasseringer i regjeringskvartalet. Også **Grass Root Square** av Do Ho Suh får ny plassering når det flyttes fra teaterplassen utenfor R6 til en sentral plassering på Einar Gerhardsens plass.

Av nyere verk er Jumana Mannas *Substitute* nevnt i forrige kapittel, som en referanse, og et verk som vil stå i klar sammenheng med minnestedet. Et annet viktig nytt verk er Outi Pieskis verk *AAhka*, som skal realiseres som et monumentalt veggarbeid over flere etasjer i inngangspartiet til den nye A-blokken. KOROs oppdrag om [kunst i nytt regjeringskvartal](#) og verk med tilknytning til 22. juli vil bli kommunisert til konkurransedeltagerne ved oppstart.

7.4. 22. juli-stedene og andre minneuttrykk

Gjenoppbyggingen av Utøya står helt sentralt i minnearbeidet etter 22. juli. AUF og Utøya sto i årene etter 2011 i en nærmest umulig balansegang mellom ulike hensyn og behov for respektfullt å minnes, men også å «ta Utøya tilbake». Fire år etter angrepet på Utøya startet arbeidet med fysisk rehabilitering og fornyelse på øya, etter omfattende dialog med pårørende og berørte parter. Utøya eies av AUF, men er også en åpen, tilgjengelig arena for å engasjere, lære og minne. På øya arrangeres demokrativerksted for barn og unge, og det tilrettelegges for politisk engasjement, debatt og deltagelse.²⁴

Lysningen på Utøya er de berørtes eget minnested. Minnestedet er skapt for og sammen med berørte selv, blant annet gjennom dugnadsarbeid. Besøk til Utøya, og kjennskap til hva Utøya er i dag, og gjenoppbyggingsprosessen, vil bli en del av programmet for oppstart for konkurransedeltagerne. (Se kap. 9.2 og beskrivelse av lyttefase).

Hegnhuset er læringscenteret på Utøya, og er blant annet kalt et av verdens viktigste undervisningsbygg. Arkitekt: Erlend Blakstad Haffner, Foto: Jon Olav Nesvold / NTB Scanpix

I tiden som er gått siden 22. juli 2011, har det kommet flere minnesteder og minnesmerker. Disse er oppstått på bakgrunn av ulike initiativer, men skiller seg altså fra de statlige prosessene ved at mange er initiert nedenfra, enten fra direkte berørte eller fra privatpersoner. Eksempler på dette nevnes under fordi de føyer seg inn i det nasjonale minnelandskapet, og fordi flere av eksemplene har stor betydning for etterlatte og berørte.

²⁴ Utøya AS er et non-profit-selskap, der overskudd skal tilbake til Utøya, med formål å tilrettelegge for arrangementer og aktiviteter som fremmer demokrati og menneskerettigheter, videreutvikle Utøya som et viktig leir-, kurs- og møtested for AUF og arbeiderbevegelsen, samt ivareta Utøya som minnested og læringscenter for nåværende og fremtidige generasjoner. Kilde: Brønnøysundregistret.

Minnesmerket **Samlet** (2012) er utformet av Nico Widerberg og ble initiert og finansiert av en anonym giver. Den ble tilbudt som gave til de 56 kommunene som mistet noen under terrorangrepene 22. juli 2011. Minnesmerket er formet som en enkel søyle i Iddefjordgranitt, med et hulrom formet som et menneske. Deler av diktet «samle ditt lys» av Lars Saabye Christensen er inngravert, og enkelte av minnesmerkene har med navn på de drepte. 53 kommuner takket ja til minnesmerket. Minnesmerket tjener flere steder som samlingspunkt for etterlatte og berørte under lokale årsmarkeringer.

Trondheim var en av kommunene som takket nei til *Samlet*. De ønsket å lage å sin egen minnepark. **Den hvite plassen** i Trondheim sentrum åpnet i 2016. Parken er formet som et hvitt landskap, hvor besøkende beveger seg over hvit grus mellom betongøyer med inngraverte tekster. Kommunen ønsket en prosess preget av medvirkning og tilrettela for innspill, særlig fra ungdom, underveis. Tekster fra ungdom inngår i minnestedet. 77 lys i et vannspeil minner om terrorens dødsofre.

Jernrosene (2019) er et minnested som har blitt til gjennom et samarbeid mellom Oslo kommune, nasjonal støttegruppe, Den norske kirke og initiativtagerne Tobbe Malm og Tone Mørk Karlsrud. Minnestedet er etablert utenfor Oslo domkirke, der rosehavet etter terrorangrepene vokste i dagene etter 22. juli. Initiativtagerne er smeder som inviterte berørte inn i smia for å snakke sammen, bearbeide sorgen og smi egne roser. Jernrosene består av rundt 1000 smidde roser, innenfor en sittekant av hvit betong. Flere av rosene er smidd av etterlatte, overlevende og berørte. Minnestedet åpnet i september 2019.

8. Kriterier, krav og muligheter for konkurransen

Det overordnede målet for minnesteedet og de fem føringene i kap. 2.1 gjelder for konkurransen. I dette kapitlet utdypes målet og føringene med nedenstående krav, hensyn og fysiske forutsetninger. Til sammen vil disse utgjøre vurderingskriterier for konkurransen. De vil framgå tydelig i konkurransegrunnlaget og skal vektlegges av juryen.

8.1. Krav minnesteedet må oppfylle

Oppdraget fra Kommunal- og distriktsdepartementet angir tre fysiske krav som minnesteedet må oppfylle.

1. Minnesteedet må utformes slik at det kan holdes markeringer og seremonier der.

Det er etablert en tradisjon med markeringer ved årsdagene for terrorangrepene. Markeringene samler flere hundre mennesker i regjeringskvartalet med taler, navneopplesning og kransnedleggelse. Markeringene fra regjeringskvartalet har vært TV-overført, mens arrangementet på Utøya gjerne har vært lukket for presse. Det er forventet at denne tradisjonen kan fortsette, og at det nye minnesteedet skal romme slike tilstelninger.

Det midlertidige minnesteedet i regjeringskvartalet brukes også ved andre markeringer, i forbindelse med terrorangrep andre steder, ved statsbesøk og lignende offisielle anledninger.

Behovet for seremonier og markeringer kan endre seg. Skisseforslagene og juryens vurdering av disse bør romme en refleksjon over bruk, ritualer og minnearbeid og ha en åpenhet for at dette også kan endre seg over tid.

Ceremony to honor the victims of terrorism and extremism, Oslo 31. mai 2023. Foto: NATO

2. Minnesteedet må være tilgjengelig for alle døgnet rundt.

Et nasjonalt minnesteed har staten som avsender og samfunnet som mottager. Minnesteedet må kunne oppleves av alle, uavhengig av funksjonsevne, til alle døgnets tider, og året rundt.

3. Navn på dem som ble drept i regjeringskvartalet og på Utøya, skal framgå.

77 mennesker ble drept i terrorangrepene, og navn på disse skal inngå som en del av minnesteedet. Navn vekker empati og nærhet til konsekvensene og tapene, og det er

mange måter å inkludere dem på. Hvordan minnestedet *ellers* artikulerer skadeomfanget og konsekvensene av terrorangrepene, vil være en del av bevarelsen på konkurransen og skisseforslagene som leveres.

Bruk av navn skal godkjennes av pårørende. Kommunal- og distriktsdepartementet vil innhente samtykke.

8.2. Andre viktige hensyn som vil vektlegges

- **Kontekst og stedsforståelse:** Minnestedets plassering innebærer at flere hensyn må ivaretas. Minnestedet skal legge til rette for daglige besøk, seremonier og minnemarkeringer, og samtidig inngå i et aktivt regjeringskvartal med sine daglige funksjoner, ansattes arbeidshverdag og et større minne- og bylandskap (ref. kap. 7).
- **Tid:** Minnestedets funksjon og mening kan og vil endre seg over tid. Forslagene må reflektere over tidsaspektet. Dette gjelder både materialers varighet og endring, men også mulige meningsforskyvninger som vil oppstå over tid i den gitte konteksten (ref. kap. 5).
- **Gjennomførbarhet:** Minnestedets utforming må forholde seg til de fysiske forutsetningene på stedet og være mulig å realisere (ref. kap. 8.3). Fysiske forutsetninger vil framgå i konkurransematerialet, og gjennomførbarhet vil vurderes og optimaliseres med bistand fra Statsbygg.
- **Kostnader:** Forslagene må være mulig å realisere innenfor den økonomiske rammen som besluttes (ref. kap. 2.4). Det vil bli utarbeidet budsjett i trinn to av konkurransen.

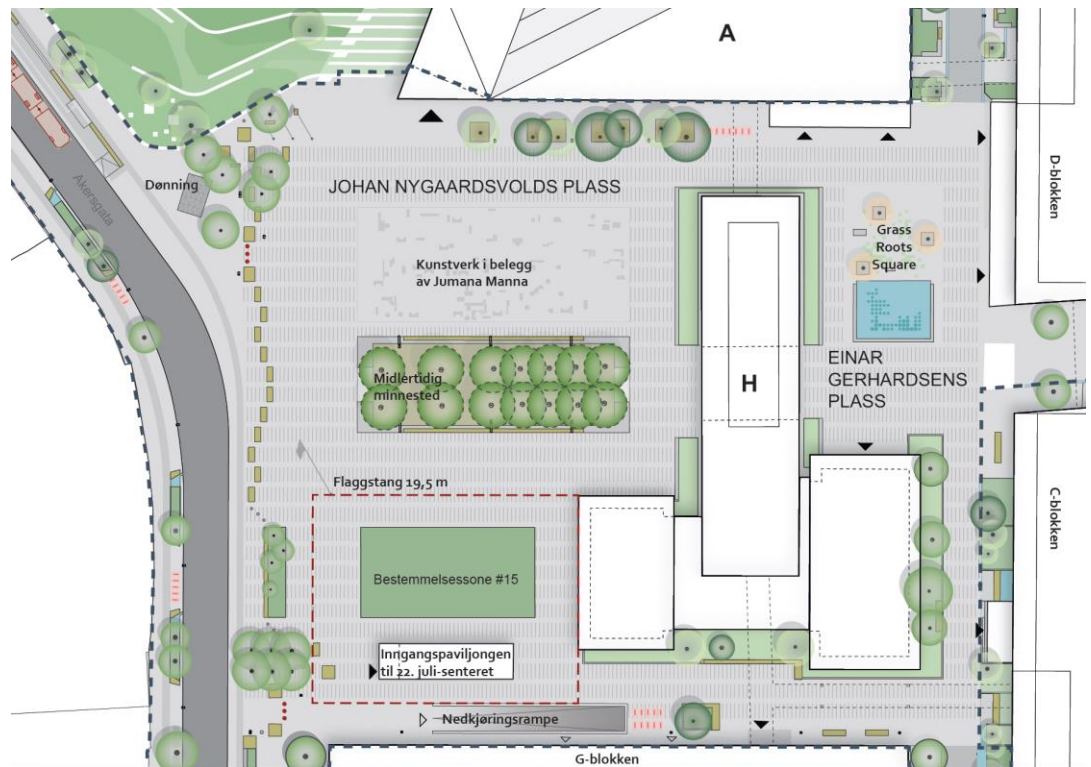
8.3. Fysiske forutsetninger

Minnestedet skal ligge på Johan Nygaardsvolds plass, innenfor bestemmelsesområde #15 som angitt i reguleringsplanen (1350 m²). Inngangspaviljongen til 22. juli-senteret blir også etablert innenfor samme område. Utsnittet på neste side viser Johan Nygaardsvolds plass og bestemmelsesområdet med stiplet strek. Illustrasjonen er basert på Statsbyggs rammesøknad.

Johan Nygaardsvolds plass vil opparbeides i tråd med illustrasjon/rammesøknad, og er en del av Statsbyggs utomhusentreprise.

I Statsbyggs forprosjekt var det planlagt et stort vannspeil på Johan Nygaardsvolds plass. Dette er tatt ut av prosjektet for å gi plass og handlingsrom for minnestedet. Statsbygg tilrettelegger med kum/teknikk (rett utenfor bestemmelsesområde #15) til vann og elektrisitet og føringer med god kapasitet. Dette gjør at vann kan bli en del av det ferdige minnestedet. Å bruke vann som en del av utformingen er altså mulig, men ikke en forutsetning. Det anlegges en gressplen (på ca. 500 m²) der det tidligere var planlagt vannspeil. Gressplenen anses som midlertidig og kan fjernes når minnestedet bygges.

Utstillingsrom til nytt 22. juli-senter bygges i kjelleren rett under minnestedet. Dette gir en sterk fysisk nærhet, men også en begrensende faktor. Det blir varierende, men grunne dybder til tak på senteret som begrenser tiltak ned i bakken. Dette må det tas hensyn til når det gjelder fundamentering av elementer, planting av trær osv. Fordi minnestedet bygges på taket til 22. juli-senteret, blir det også noen begrensninger med tanke på vekt. Men dette blir ikke en veldig innskrenkende faktor, siden det dimensjoneres tilsvarende vekten av en brannbil (flere tonn). Det skal i utgangspunktet ikke kjøres på plassen, med unntak av lette driftskjøretøy.

illustrasjonsplan for nytt regjeringkvartal. Bestemmelsesområdet for minnesteområdet er vist med rød, stiplet strek. Illustrasjon: Statsbygg / Team Urbis

Illustrasjon av arealet der minnesteområdet skal ligge mellom Lindealleen, Høyblokken og inngangspaviljongen til 22. juli-senteret. Ill: Statsbygg/Team Urbis

Som omtalt i kap. 7.2 vil konkurransen åpne for forslag med en spesifikk forbindelse til 22. juli-senteret, eller at samme kunstner/team får oppdrag om både minneste og kunst i 22. juli-senteret.

Senteret har begrenset med plass for kunst i et omfattende formidlingsprogram. Forslag med en forbindelse til senteret, enten som fysisk, sosialt eller relasjonelt verk (ref kap 7.2) må ikke stå i veien for senterets utstilling/program/aktivitet, og en eventuell utforming må være godt forankret hos senterets fagansatte. Høyblokken og østre paviljong har synlige spor etter terrorangrepet som skal bevares. Begge paviljongene og Høyblokken har dessuten stor verdi arkitekturhistorisk og som kulturminne, noe som kan begrense hvilke tiltak som tillates. Framdriften i byggeprosjektet gjør at det er uaktuelt med et kunstverk som er integrert i det som nå bygges.

Andre elementer:

Belegg innenfor bestemmelsesområdet for minnstedet skal settes med samme mønster og materiale (granitt) som resten av plassen. Steinbelegget skal settes i sand, og kan dermed fjernes eller byttes ut, og i så fall gjenbrukes i senere byggetrinn. Krav til tilgjengelighet må ivaretas uansett dekke. I ytterkant av bestemmelsesområdet (sør for inngangspaviljongen) er det **utrykningsvei** for brannbil som må ivaretas, og mellom midlertidig gressflate og plantefelt utenfor vestre paviljong blir det en viktig **flomvei** som må bevares. For å opprettholde funksjon må arealet fortsatt ha fast dekke, og vannet må ikke hindres.

Det er strenge krav til sikkerhet i nytt regjeringskvartal, og **perimetersikring** bygges utenfor hensynssonen mot Akersgata. Disse utformes som 60 cm høye granitt-elementer.

I tillegg til gressflaten blir området beplantet med et **plantefelt** (stauder / lav buskvegetasjon) under takutstikk langs vestre paviljong. Perimeter mot Akersgata etableres med trær, og det plantes nye trær mot Akersgata som erstatning for tidligere trær.

Det blir belyningsmaster i Lindealleen og langs fasaden på G-blokken som vender mot minnstedet. I tillegg vil fasadene langs Høyblokken og vestre paviljong belyses med uplights. 22. juli-senteret vil også belyses. En 18 meter høy flaggstang for statsflagget vil monteres på plassen mellom minnstedet og Lindealleen.

Forholdene i dette kapitlet vil beskrives og illustreres nærmere i konkurransegrunnlaget, og det vil være tett dialog med Statsbygg om de fysiske forutsetningene, og om sammenhengen mellom minnstedet og byrommet for øvrig.

Elementer som kan bli en del av nytt regjeringskvartal, men som ikke er avklart:**Jord etter rosehavet**

Oslo kommune tok vare på rosehavet som oppsto etter 22. juli 2011, og har kompostert dette til jord. Ca. 7 paller med jord kan trolig stilles til disposisjon og brukes som en del av utformingen der det skal plantes vegetasjon. Forholdet må avklares mellom Oslo kommune og Kommunal- og distriktsdepartementet, og mellom Statsbygg og KORO.

Survivor tree

Regjeringen og Utøya har fått ett tre hver fra 9/11 Memorial & Museum i New York. Trærne er podet fra et pæretre som overlevde terrorangrepet i New York og er gitt som et symbol på solidaritet etter terrorangrepet 22. juli. Eventuell import må avklares med Mattilsynet (import av fremmed art).²⁵

²⁵ <https://www.regjeringen.no/no/dokumentarkiv/regjeringen-solberg/aktuelt-regjeringen-solberg/smk/pressemeldinger/2021/et-symbol-pa-kampen-mot-terror-og-intoleranse/id2871170/>

9. Gjennomføring av trinnvis konkurranse

Konkurransfasen består av åpen prekvalifisering og deretter lukket konkurranse i to trinn. Disse beskrives nærmere nedenfor.

9.1. Åpen utlysning og prekvalifisering

KORO vil utlyse en åpen prekvalifisering (Open call) for oppdraget. Utlysningen skjer 18. september, med søknadsfrist 1. november 2023.

Invitasjonen vil være åpen for kvalifiserte søkere. KORO vil etterspørre variasjon og aldersspenn, og ønsker både nyutdannede og sterke, erfarne aktører som deltagere. Også internasjonale søkere kan delta. Det vil være mulig å delta som enkeltperson eller som gruppe. KORO kan oppfordre deltagere til å søke om prekvalifisering, og kan også invitere et mindre antall deltagere særskilt til konkurransen.

Søknad om prekvalifisering skal ikke inneholde skisseforslag eller noen form for forslag til løsning. Deltagerne skal levere en motivasjonstekst som viser at kandidaten har relevant forståelse for oppgaven, CV / beskrivelse av kompetanse og et begrenset antall relevante referanseprosjekter. For å kvalifiseres må deltagerne ha formell kunstfaglig eller arkitekturfaglig kompetanse i form av utdanning eller tilstrekkelig relevant praksis.

KORO vurderer de innkomne søknadene om prekvalifisering og vil vektlegge oppgaveforståelse vist gjennom motivasjonstekst, samt praksis og relevante referanser. Etter gjennomgang vil KORO legge fram et forslag til innstilling for juryen. Relevante fagrådgivere kan hentes inn som faglig støtte. På bakgrunn av KORO's innstilling beslutter juryen inntil ti deltagere/team som prekvalifiseres for konkurransens trinn 1. Konkurransedeltagerne vil bli kunngjort offentlig.

9.2. Lukket konkurranse trinn 1 (inntil ti deltagere)

Konkurransfasen starter januar 2024 og begynner med en lyttefase for at deltagerne skal få en god forståelse av oppdraget. Fasen vil omfatte befaringer i regjeringskvartalet, besøk til 22. juli-senteret og Utøya, samt møter med viktige aktører som AUF, støttegruppen og representanter for ansatte, departementer og relevante fagpersoner. Dialog med Statsbygg og drøfting av fysiske og stedlige forutsetninger inngår også. På bakgrunn av dette utarbeider deltagerne sine skisseforslag. Materialet som leveres i denne fasen, skal være enkelt skissemateriale, men må evne å kommunisere ideen. Skissematerialet skal leveres i mai 2024, og samtlige som leverer tilstrekkelig materiale, blir honorert.

De ti skisseforslagene vil bli offentliggjort, som presentasjoner på et offentlig arrangement, på KORO's nettsider og ev. gjennom en utstilling (ref. kap. 3.2). Evaluering av skisseforslagene gjøres av juryen, med innspill fra relevante miljøer og fag. (Se beskrivelse av jurystøtte i kap. 2.3.) Juryen velger et begrenset antall skisseforslag (3) som går videre til trinn 2 av konkurransen. Juryen kan komme med innspill til bearbeiding av forslagene som blir valgt.

Det legges opp til åpenhet og diskusjon om de ti forslagene, men juryen vil likevel være suveren i sitt valg av hvilke tre forslag som skal videreutvikles. Beslutningen skal gjøres offentlig kjent.

9.3. Lukket konkurranse trinn 2 (inntil tre deltagere)

De tre forslagene juryen har valgt, går videre til trinn 2. I trinn 2 inngår dialog med viktige aktører, samspill med Statsbygg og relevante fagrådgivere slik at forslagene utvikles, modnes og realitetsorienteres. Statsbygg skal bidra med innsikt fra drift og forvaltning slik at driftsfasen vurderes sammen med andre hensyn av byggteknisk art. KORO vil tilrettelegge for innspill fra ulike berørte parter, brukermiljøer, departementer og DSS, slik at vi får vurdert behov for endringer og justeringer. Det er ikke gitt at det blir tatt hensyn til alle innspill, men alle skal bli vurdert.

Deltagerne leverer reviderte/videreutviklede forslag. Samtlige som leverer, blir honorert. Gjennomføringsplan og budsjettestimater skal følge forslagene, og dette skal utarbeides i samarbeid med Statsbygg.

Evaluering og rangering av de tre forslagene gjøres av jury, med innspill og jurystøtte fra relevante fagmiljøer. Juryen velger vinnerforslag, og beslutningen offentliggjøres.

9.4. Oversendelse av forprosjekt: Avslutning av oppdraget

Vinner av konkurransens trinn 2 skal videreutvikle forslaget til et forprosjekt som inkluderer kostnadsestimater og framdriftsplan. Dette gjøres i tett samarbeid med Statsbygg. Forprosjektet oversendes til Kommunal- og distriktsdepartementet med en anbefaling om videre prosess for hvordan det nasjonale minnestedet i regjeringskvartalet skal realiseres. Med oversendelsen er KORO's oppdrag avsluttet (ref. kap 2.1).

9.5. Milepæler

Oversikten nedenfor viser de viktigste milepælene.

En god prosess er en forutsetning for et vellykket minnested, og milepælene nedenfor tilrettelegger for dette. Det kan likevel oppstå situasjoner som krever bredere forankring eller andre prosesser som tar tid, og som gjør at det blir behov for å justere framdriften. Milepælene må derfor forstås som tentative.

Parallelt med milepælene under vil arbeid knyttet til kommunikasjon og formidling pågå, inkludert kunnskapsserien (ref. kap.3 og kap. 5.3).

2023	medio september 2023	Åpen utlysning av oppdraget (jf. kap. 9.1)
	1. november 2023	Frist for påmelding til åpen utlysning
	medio desember 2023	Jurybeslutning om prekvalifisering
2024	8. januar 2024	Oppstart lukket konkurranse trinn 1 (jf. kap. 9.2)
	Januar 2024	Lyttefase
	Jan–mai 2024	Skissefase
	30. mai 2024	Frist innlevering av skisseforslag (10 stk.)
	Juni–august 2024	Offentliggjøring av 10 skisseforslag
	30. august 2024	Jurybeslutning om 3 finalister
	2. september 2024	Oppstart konkurranse trinn 2 (3 deltagere)

	Sept.–des. 2024	Videreutviklings- og samspillsfase
2025	15. januar 2025	Frist innlevering av videreutviklede forslag (3 stk.)
	01. mars 2025	Jurybeslutning av vinnerforslag
	Mars–medio juni 2025	Utvikling av forprosjekt
	medio juni 2025	Oversendelse av forprosjekt til Kommunal- og distriktsdepartementet

Oppstart av bygging og framdrift for fase 2 er ikke besluttet. Framdriftsplan for fase 2 og forslag til gjennomføringsmodell leveres sammen med forprosjektet juni 2025

10. Referanser og litteratur

Offentlige dokumenter

- Kommunal- og distriktsdepartementet 2022: Oppdragsbrev *Permanent nasjonalt minnested i regjeringkvartalet – oppdrag for gjennomføring av fase 1*. 6.5.2022 <https://koro.no/content/uploads/2023/03/Permanent-nasjonalt-minnested-i-regjeringkvartalet-oppdragsbrev-.pdf>
- KORO 2013: *Kunstplan for minnesteder etter 22. juli*, Oslo 11. juni 2013. <https://koro.no/content/uploads/2015/12/Minnesteder-Kunstplan.pdf>
- KORO 2013: *Rapport om vurdering og istandsetting av KORO kunst i regjeringkvartalet etter 22. juli 2011*, oktober 2013 https://koro.no/content/uploads/2018/11/Vurdering-og-istandsetting-av-KOROs-kunst-i-regjeringkvartalet-etter-22.-juli-2011_siste..pdf
- KORO: *Kunsten i regjeringkvartalet – rehabiliteringsprosjekt etter 22. juli 2011* (udatert) https://www.regjeringen.no/contentassets/f172ee3d0319454fa9d19b096ec93844/kunsten_i_regjeringkvartalet.pdf
- KORO: *Fakta, minnesteder etter 22. juli* (udatert) https://koro.no/content/uploads/2016/09/Fakta_Minnesteder.pdf
- KORO 2021: *Kunststrategi – Kunst i nytt regjeringkvartal*, januar 2021 https://koro.no/content/uploads/2021/04/Kunststrategi_Regjeringkvartalet-januar-2021.pdf
- KORO 2021: *Kunstplan del 1 – Kunst i nytt regjeringkvartal*, 26.01.21 https://koro.no/content/uploads/2022/01/Kunstplan_del-1_130122.pdf
- Oslo tingrett 2012: *22. juli-dommen*, - TOSLO-2011-188627-24 - RG-2012-1153 24.08.2012, Lovdata <https://lovdata.no/static/file/1276/toslo-2011-188627-24.pdf>
- Regjeringen Støre 2021: *Prop 115 S Revidert nasjonalbudsjett (2021–2022)* <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/prop.-115-s-20212022/id2912723/?ch=1>
- Statsbygg / Team Urbis 2020: *Nytt regjeringkvartal, Forprosjekt, Hovedrapport* (offentlig versjon), 3.4.2020 <https://dok.statsbygg.no/wp-content/uploads/2021/04/forprosjektOffentligVersjon.pdf>
- Statsbygg 2020: *Planbeskrivelse, Nasjonalt minnested ved Utøyakaia*. 14.05.2020 <https://dok.statsbygg.no/wp-content/uploads/2020/05/planbeskrivelse-mai2020.pdf>
- Statsbygg / Team Urbis 2022: *Nytt regjeringkvartal, byggesøknad K205*, rev. 14.04.22
- Team Urbis (utført av Norsk institutt for kulturminneforskning / NIKU) 2019: *Kartlegging av minnespor i regjeringkvartalet etter terrorhendelsen 22. juli 2011*. 26.04.2019
- Team Urbis (utført av Norsk institutt for kulturminneforskning / NIKU) 2022: *Spor etter 22. juli – kategorisering og vurdering av synlige spor i Høyblokkas første etasje*. Sist rev. 18.03.2022
- Stortingsmelding 21, 2019: *Meld. St. 21. Nytt regjeringkvartal 10.4.2019* <https://www.regjeringen.no/contentassets/e53b807bbb1e450383f21e87a8515689/no/pdfs/stm201820190021000dddpdfs.pdf>

Litteratur

- Adorno, Theodor W., 1970: *Estetisk teori*, oversatt av Arild Linneberg, Vidarforlaget 2021
- Dewey, John, 1934: *Art as Experience*. New York Capricorn Boks
- Fagerland, Tor Einar, 2013: «Fra monumenter og minnesmerker til minnested: ny bruk av det offentlige rom», appendiks til *Kunstplan for minnested etter 22. juli*. <https://koro.no/content/uploads/2015/12/Minnesteder-Kunstplan.pdf>
- Farber, Paul M. (red.), Ken Lum (red.), 2019: *Monument Lab: Creative Speculations for Philadelphia*, Temple University Press
- Gjelsvik, Anne (red.), 2020: *Bearbeidelser – 22. juli i ord og bilder*, Universitetsforlaget

- Hjorth, Ingeborg A.H. 2020: *Forhandlinger om 22. juli-minnet: Den nasjonale minneste-prosessen 2011–2017*, Doktoravhandling ved NTNU
- Kester, Grant H. 2013. *Conversation Pieces. Community and Communication in Modern Art*, University of California Press
- Lazy, Susanne, 1994: *Mapping the Terrain: New Genre Public Art*, Bay Press
- Schjelderup Iversen, Trude (2023): «Å korrigere bildet», i Per Gunnar og Camilla Eeg-Tverbakk (red.): *Turisten*, Orkana forlag
- Young, James E. 1992: *The Counter-Monument: Memory against Itself in Germany Today*, Critical Inquiry, Vol. 18, No. 2, The University of Chicago Press
- Young James E. 2016: *The stages of memory. Reflections on memorial Art, Loss and the spaces between*. Amherst and Boston: University of Massachusetts Press
- Widrich, Mechtild, 2014: *Performative Monuments. The Rematerialisation of Public Art*, Manchester University Press
- Widrich, Mechtild, 2023: *Monumental Cares: Sites of history and contemporary art*, Manchester University Press
- Wimsatt Jr., W.K. og Beardsley, M.C. 1946: *The Intentional Fallacy*, The Sewanee Review Vol. 54

Nettsteder:

- 22. juli-senteret
<https://www.22julisenteret.no>
- Statsbyggs prosjektside om nytt regjeringskvartal
<https://www.statsbygg.no/prosjekter-og-eiendommer/nytt-regjeringskvartal>
- Regjeringens temaside om regjeringskvartalet
<https://www.regjeringen.no/no/tema/plan-bygg-og-eiendom/regjeringskvartalet/id669703/>
- Regjeringens temaside knyttet til 22. juli
<https://www.regjeringen.no/no/sub/etter-22-juli/id2009444/>